

АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ:

Грубов В.М.
Санакуєв М.Г.

**Ф І Л О С О Ф І Я
І М Е Т О Д О Л О Г І Я
С О Ц І А Л Ь Н И Х
К О М У Н І К А Ц І Й**

ХРЕСТОМАТІЯ

Київ
Видавництво «Білий Тигр»
2016

УДК 316.77(082)

ББК 60.56я43

Ф56

Автори-упорядники:

ГРУБОВ В.М. – доктор політичних наук, професор;
САНАКУЄВ М.Г. – кандидат філософських наук.

Рецензенти:

ОЖЕВАН М.А. – доктор філософських наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України;
ХИЛЬКО М.І. – доктор філософських наук, професор.

Філософія і методологія соціальних комунікацій :

Ф56 Хрестоматія / Автори-упоряд. В.М. Грубов, М.Г. Санакуєв. –

Київ : Видавництво «Білий Тигр», 2016. – 194 с.

ISBN 978-966-97496-9-7

У хрестоматії містяться праці видатних вчених та політичних діячів сучасності, у яких розкриваються філософські і методологічні проблеми соціальних комунікацій. Позиціонований дискурс сприяє розумінню соціальних комунікацій як складного процесу, в якому тісно переплітаються лінгвістичні, психологічні, історичні, культурні, економічні, філософські, політичні, соціологічні та інші складові буття людини.

Видання призначене для студентів, аспірантів, здобувачів і викладачів, які цікавляться питаннями соціальних комунікацій.

УДК 316.77(082)

ББК 60.56я43

ISBN 978-966-97496-9-7

© Грубов В.М., Санакуєв М.Г., 2016

ЗМІСТ

Передмова	4
Фердинанд де Соссюр КУРС ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ	6
Залевська О. ВСТУП ДО ПСИХОЛІНГВІСТИКИ	24
Вебер М. ПРО ДЕЯКІ КАТЕГОРІЇ РОЗУМІЮЧОЇ СОЦІОЛОГІЇ	36
Луман Н. НЕЙМОВІРНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ.....	58
Фукуяма Ф. КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ ТА ОСТАННЯ ЛЮДИНА	74
Гантінгтон С. ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	96
Тетчер М. МИСТЕЦТВО КЕРУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ. СТРАТЕГІЇ ДЛЯ МІНЛИВОГО СВІТУ	130
Гор А. АТАКА НА РОЗУМ	144
Бжезінський З. ВИБІР. СВІТОВЕ ПАНУВАННЯ АБО ГЛОБАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО	166
Тоффлер Е. ШОК МАЙБУТНЬОГО.....	180

ПЕРЕДМОВА

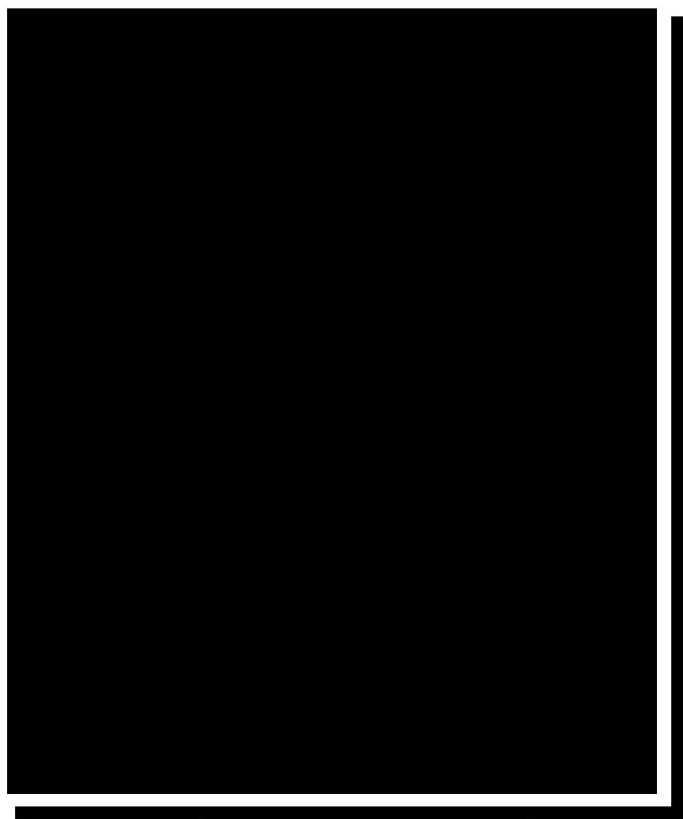
У багатоаспектності поняття «комунікація» найважливішою для людини є соціальна комунікація. Без перебільшення соціальну комунікацію можна вважати інфо-соціальним чинником її формування як розумної істоти та умовою її буття. Ще за часів давніх греків помічено, що стійка соціальна комунікація покращує стан здоров'я суспільства, а її слабкість приносить соціальні потрясіння. З цього приводу видатний німецькій соціолог Н. Луман надто влучно висловив думку, що «обставини, правильно зрозумілі всіма, забезпечують єдність суспільства».

У комунікації «правильно зрозумілі обставини» корелюються з декількома чинниками: з контекстом повідомлення, зі світоглядними орієнтирами груп спілкування та з комунікативним успіхом самого спілкування. Комунікація стає реальністю, коли всі її учасники створюють прозорість багатоманітності обставин, лінгвозрозумілий фон її здійснення та прагнуть спільних цілей.

Особливої гостроти ця проблема набуває у нашому сьогоденні, коли у вір глобалізації втягується все більша кількість країн, акторів і людей. Системі соціальних комунікацій глобалізація задає нових вимірів і нових якостей. Сучасна глобалізаційна реальність – це розширення меж спілкування, відкриття національного інформаційного простору, розвиток глобального ринку інформаційної економіки та народження інформаційної людини, яка сповідає цінності

інформаційної епохи. Економічна й інформаційна слабкість одних стає умовою домінування інших. Культура сильних руйнує культуру слабких. Виходом з невтішної картини сьогодення може стати справжнє розуміння нової реальності шляхом долання бар'єрів соціальної комунікації і розуміння пасток, які вони приховують.

Отже перелік праць, які представлені в цій хрестоматії, сформований з урахуванням особливостей умов, в яких соціальні комунікації відбуваються. Розуміючи соціальну комунікацію як архіскладну систему категорій і законів, принципів і положень філософії, соціології, історії, психології, журналістики, лінгвістики, політології та інших наук, читачам запропоновано подивитися на феномен соціальних комунікацій під найбільш широким кутом зору. Перш за все, йдеться про особливості функціонування соціальної системи, яка є продуктом мови, релігії, культури, традицій, світогляду, економіки, права і політики, у якій людина проявляє себе як активний суб'єкт. У суперечливому сьогоденні саме ці чинники створюють країнознавчий фон гри («правильно зрозумілих обставин» Н. Лумана) у світових політичних процесах. Трансформуючи старе японське прислів'я, що «зміст картини не в фігурах, які зображені на ній, а в фоні, на якому вони зображені», можна сказати, що «печери» комунікації можна збагнути лише тоді, коли зрозумієш душу іншого, коли відбудеться (не відбудеться) єднання душ відмінної історичної пам'яті і досвіду.

ФЕРДИНАНД ДЕ СОССЮР

Фердинанд де Соссюр (фр. *Ferdinand de Saussure*) (26 листопада 1857, Женева – 22 лютого 1913) – швейцарський лінгвіст, засновник структуралізму, вважається батьком сучасної лінгвістики і одним з найвидатніших науковців ХХ століття.

У 20 років (такого ще у світовій лінгвістиці не було) Соссюр написав велику за обсягом і важливу за значенням книгу «Записки про первинну систему голосних в індоєвропейських мовах», яка була видана в 1879 році. В ній Соссюр запропонував абсолютно нові ідеї, що значно випереджали свій час. Спираючись лише на системність мови, він висував гіпотезу про існування в праїндоевропейській мові особливих фонем, які не збереглися в жодній відомій мові, але вплинули на вимову сусідніх голосних. Соссюр назвав ці фонемі ларингалами (від грецького «глотка»).

Захистивши дисертацію, Соссюр покинув Німеччину й переїхав до Парижа, де працював понад десять років, а потім повернувся в рідну Женеву й до кінця життя викладав у Женевському університеті. Соссюр написав небагато, а опублікував ще менше.

Найвідомішою працею Соссюра є «Курс загальної лінгвістики». Вона дуже швидко стала відомою у всьому світі й була перекладена на багато інших мов. Часто її називають найважливішою лінгвістичною працею ХХ сторіччя. Найбільше враження справили три ідеї Соссюра: про розмежування мови та мовлення, мову як систему знаків та розрізнення синхронії й діахронії.

КУРС ЗАГАЛЬНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

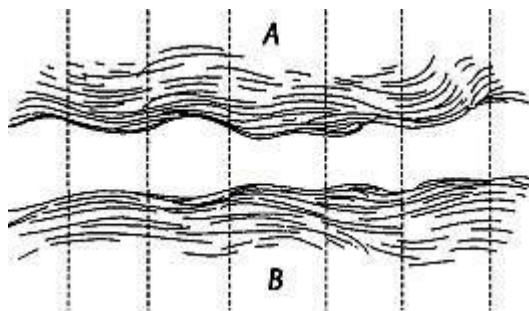
Розділ IV. МОВНА ЗНАЧУЩІСТЬ

§ 1. Мова як думка, організована у матерії, що звучить

Для того, щоб переконатися у тому, що мова – це не щось інше, як система чистих значущостей, достатньо розглянути обидва взаємодіючих у ній елемента: поняття та звуки.

У психологічному відношенні наше мислення, якщо відволіктися від виразу його словами, являє собою аморфну, нерозподільну масу. Філософи й лінгвісти завжди були спільні в тому, що без допомоги знаків ми не могли б з достатньою точністю та сталістю відрізнити одне поняття від іншого. Саме со-бою мислення схоже на туманність, де нічого чітко не розмежовано. Встановлених понять немає, так само як немає ніяких розрізень до появи мови.

Але, можливо, на відміну від цієї розпливчастої зони думки, розмежованими від самого початку сутностями є звуки як такі? Зовсім ні! Звукова субстанція не є ні більш визначеною, ні більш усталеною, ніж мислення. Це не готова форма, в яку слухняно відливається думка, а пластична маса, яка сама ділиться на окремі частини, здатні слугувати необхідними для думки означуваними. Тому ми можемо відобразити мову у всій її сукупності у вигляді ряду сегментацій, які слідують одна за одною, вироблених одночасно як у невизначеному плані неясних понять (А), так і в такому ж невизначеному плані звучань (В). Все це можна досить приблизно уявити собі у вигляді схеми.

Специфічна роль мови у відношенні думки полягає не у створенні матеріальних звукових засобів для вираження понять, а в тому, щоб слугувати допоміжною ланкою між думкою та звуком, до того ж таким чином, що їх об'єднання немину-че призводить до обопільного розмежування одиниць. Думка, хаотична за своєю природою, за необхідності уточнюється, розмежовуючись на частини.

Немає, таким чином, ні матеріалізації думок, ні «спірітуалізації» звуків, а все зводиться до того, у деякому сенсі таємничого явища, що співвідношення «думка–звук» потребує визначених членувань, і що мова виробляє свої одиниці, формуючись у взаємодію цих двох аморфних мас. Уявимо собі повітря, яке стикається з поверхнею води; при зміні атмосферного тиску поверхня води піддається ряду членувань, тобто, просто кажучи, з'являються хвилі; ці хвилі і можуть дати уявлення про зв'язок або, так би мовити, про «спарювання» думки зі звуковою матерією.

Мову можна назвати областю членороздільності, розуміючи членороздільність так, як вона визначена вище. Кожен мовний елемент являє собою *articulus* – виділений сегмент, в якому поняття закріплюється певними звуками, а звуки стають знаком поняття.

Мову можна також порівняти з аркушем паперу. Думка – його лицьова сторона, а звук – зворотна; не можна розрізати лицьову сторону, не розрізавши зворотну. Так і в мові не можна відокремити ні думку від звуку, ні звук від думки; цього можна досягнути лише шляхом абстракції, що неминуче призведе або до чистої психології, або до чистої фонології.

Отже, лінгвіст працює у прикордонній області, де поєднуються елементи обох рядів; це поєднання створює форму, а не субстанцію.

Ці міркування допоможуть краще усвідомити те, що було сказано вище про довільність знаку. Не тільки обидві області, пов'язані у мовному факті, незрозумілі й аморфні, але і вибір певного відрізка звучання для певного поняття абсолютно довільний. Якщо б це було інакше, поняття значущості втратило б одну зі своїх характерних рис, так як у ній з'явився б привнесений ззовні елемент. Але в дійсності значущості цілком відносні, внаслідок чого зв'язок між поняттям і звуком довільний за самою своєю суттю.

Довільність знака, у свою чергу, дозволяє нам краще зрозуміти, чому мовну систему може створити тільки соціальне життя. Для встановлення значущостей необхідний контекст; існування їх виправдовує тільки звичай і загальна згода; окрема людина сама собою не здатна створити взагалі жодної значущості.

Визначене, таким чином, поняття мовної значущості показує нам, крім того, що погляд на член мовної системи як на просте з'єднання якогось звучання з певним поняттям є серйозною помилкою. Визначати подібним чином член системи – значить ізолювати його від системи, до складу якої він входить; це призводить до помилкової думки, ніби можливо починати з членів системи і, складаючи їх, буду-

вати її, у той час як насправді потрібно, відштовхуючись від сукупного цілого, шляхом аналізу доходити до складових його елементів.

Для розвитку цього положення ми послідовно розглянемо точку зору «означуваного», або поняття (§ 2), «означення» (§ 3) і знаку в цілому (§ 4).

Оскільки безпосередньо спостерігати конкретні сутності або одиниці мови неможливо, ми будемо оперувати словами. Хоча слово і не підходить у точності під визначення мовної одиниці, все-таки воно дає про неї хоча б приблизні поняття, які мають ту перевагу, що воно конкретне. Ми будемо брати слова тільки як зразки, рівнозначні реальним членам синхронічної мовної системи, і принципи, встановлені нами у відношенні слів, будуть дійсні для мовних сутностей взагалі.

§ 2. Мовна значущість із концептуального боку

Коли говорять про значущість слова, зазвичай і перш за все думають про його здатність репрезентувати поняття – це дійсно один із аспектів мовної значущості. Але якщо це так, то чим значущість відрізняється від того, що ми називаємо значенням? Чи є ці два слова синонімами? Ми так не думаємо, хоча змішати їх легко, тим більше, що цьому сприяє не так схожість термінів, як тонкість визначених ними відмінностей.

Значущість, взята у своєму концептуальному аспекті, є, звичайно, елементом значення, і досить важко з'ясувати, чим це останнє відрізняється від значущості, знаходячись разом із тим у залежності від неї. Тим часом це питання роз'яснити необхідно, інакше ми ризикуємо звести мову до рівня простої номенклатури.

Візьмемо насамперед значення, як його зазвичай розуміють і як ми його представили вище.

Як показують стрілки на схемі, значенням є те, що знаходиться у відношенні відповідності (*contre-partie*) з акустичним образом. Усе відбувається у відношенні між акустичним образом і поняттям у межах слова, що розглядається як щось самодостатнє і замкнуте в собі.

Але ось у чому парадоксальність питання: з одного боку, поняття представляється нам як те, що знаходиться у відношенні відповідності з акустичним образом всередині знака, а з іншого боку, сам цей знак, тобто відношення, яке пов'язує обидва його компоненти, також і в тій же мірі знаходиться, в свою чергу, у відношенні відповідності з іншими знаками мови.

Якщо мова – це система, всі елементи якої утворюють ціле, а значущість одного елемента виникає тільки від одночасної наявності інших, згідно з нижченаведеною схемою, то питання: як певна, таким чином, значущість може бути сплутана зі значенням, тобто з тим, що знаходиться у відповідності з акустичним образом?

Видається неможливом прирівнювати відношення, зображені тут горизонтальними стрілками, до тих, які вище, на попередній схемі, зображені вертикальними стрілками. Інакше кажучи, повторюючи порівняння з розрізанням аркуша паперу, ми не бачимо, чому відношення, яке вста-новлюється між окремими аркушами А, В, С, D тощо, не відрізняється від відношення, яке існує між лицьовою та зворотною сторонами одного і того самого аркуша, а саме А:А', В:В' тощо.

Для відповіді на це питання, перш за все, констатуємо, що і за межами мови усіяка значущість [іменована в цьому випадку цінністю] завжди регулюється таким же парадоксальним принципом.

Справді, для того, щоб було можливо говорити про цінність, необхідно:

- 1) наявність якої-небудь несхожої речі, яку можна обмінювати на те, цінність чого підлягає визначеністю;
- 2) наявність якихось подібних речей, які можна порівнювати з тим, про цінність чого іде мова.

Обидва ці фактори необхідні для існування цінності. Так, для того щоб визначити, яка цінність монети в 5 франків, треба знати: 1) що її можна обміняти на певну кількість чогось іншого, наприклад хліба; 2) що її можна порівняти з подібною монетою тієї ж системи, наприклад, з фунтом стерлінгів тощо. Таким чином і слово може бути поставлено у відповідність чомусь схожому на нього, наприклад, поняттю, а з іншого боку, воно може бути співставлено з чимось йому однорідним, а саме з іншими словами. Отже, для визначення значущості слова недостатньо констатувати, що воно може бути співставлено з тим чи іншим поняттям, тобто, що воно має те чи інше значення; його треба, крім того, порівняти з подібними йому значущостями,

тобто з іншими словами, які можна йому протиставити. Його зміст визначається як слід лише за підтримки того, що існує поза ним. Входячи в склад системи, слово оточене не тільки значенням, але ще головним чином значущістю, а це дещо зовсім інше.

Для підтвердження цього достатньо небагатьох прикладів. Французьке слово *mouton* «баран», «баранина» може співпадати за значенням із англійським словом *sheep* «ба-ран», не маючи з ним однакової значущості, і це за багатьох підстав, зокрема тому, що кажучи про приготований і поданий на стіл шматок м'яса, англієць скаже *mutton*, а не *sheep*. Відмінність у значущості між англ. *sheep* і франц. *mouton* пов'язано з тим, що в англійській нарівні з *sheep* є інше слово, якого немає у французькій.

Всередині однієї мови слова, які виражають близькі поняття, обмежують одне одного: синоніми, наприклад *redouter* «побоюватися», *craindre* «боятися», *avoir peur* «відчувати страх», мають значущість лише в мірі взаємного протиставлення; якщо б не існувало *redouter*, то весь його зміст перейшов би до його конкурентів. І навпаки, бувають слова, які збагачуються від контакту з іншими: наприклад, новий елемент, привідний у значимість *decrepit* (*un vieillard decrepit* «старий дід»), з'являється через наявність поряд із цим словом іншого слова – *decrepi* (*un mur decrepi* «облуплена стіна»). Отже, значущість будь-якого слова ви-значається всім тим, що з ним пов'язано; навіть у слова зі значенням «сонце» навряд чи можливо встановити безпо-середньо його значущість, якщо не брати до уваги все те, що пов'язано з цим словом; є мови, в яких немислимий, наприклад, вираз «сидіти на сонці».

Сказане вище про слова відноситься до будь-яких явищ мови, наприклад, до граматичних категорій. Так, наприк-

лад, значущість французької форми множини не покриває значущість форми множини у санскриті, хоча їх значення частіше за все співпадає: річ у тім, що санскрит володіє не двома, а трьома числами («мої очі», «мої вуха», «мої руки», «мої ноги» мали би в санскриті форму двоїни); було би неточно приписувати однакою значущість форми множині в санскритській і французькій мовах, оскільки у санскрит-ській мові форма множини вживається не у всіх тих випадках, де вона вживається у французькій; отже, значущість форми множини залежить від того, що знаходиться поза нею та навколо [у системі].

Якщо б слова слугували для вираження заздалегідь даних понять, то кожне з них знаходило б точні смислові відповідники у будь-якій мові; але в дійсності це не так. Французькою говорять louer (we maison) у сенсі «зняти (будинок)», у той час як в німецькій мові використовують для цього два слова – mieten «зняти» і vermieten «здати», – тому точної відповідності значущостей немає. Німецькі дієслова schätzen «цінувати» і urteilen «судити» є сукупністю значень, що відповідають загалом і в цілому значенням французьких слів estimer «цінувати», juger «судити»; однак у багатьох випадках точність цієї відповідності порушується.

Словозміна являє при цьому відношенні особливо різючі приклади. Звичне нам розрізнення часів чуже де-яким мовам: у давньоєврейській мові немає навіть най-основнішого розрізнення минулого, теперішнього та майбутнього. У пранімецькій мові не було особової форми для майбутнього часу; коли говорять, що в ній майбутнє передається через теперішній час, то висловлюються не-правильно, оскільки значущість теперішнього часу в пранімецькій мові не рівна значущості його у тих мовах, де

нарівні з теперішнім часом є майбутній. Слов'янські мови послідовно розрізняють у дієслові два види: доконаний вид – це дія в її завершеності, як якась точка, поза всіляким становленням; недоконаний вид – дія у процесі здійснення і на лінії часу. Ці категорії обтяжують француза, тому що в його мові їх немає; якщо би вони були встановлені незалежно від мови, таких ускладнень би не було.

У всіх цих випадках ми знаходимо, замість завчасно даних понять, значущості, що випливають із самої системи мови. Кажучи, що вони відповідають поняттям, слід мати на увазі, що вони в цьому випадку чисто диференційні, тобто визначаються не позитивно – своїм змістом, а не-гативно – своїми відношеннями до інших членів системи. Їх найбільш точна характеристика зводиться до наступного: бути тим, чим не є інші.

Звідси стає зрозумілим реальне тлумачення схеми знака. Схема означає, що поняття «судити» пов'язане з акустичним образом судити, – одним словом, схема ілюструє значення. Звичайна річ, що в поняття «судити» немає нічого початкового, що воно є лише значущістю, визначеною своїми відношеннями до інших значущостей такого ж порядку, і що без них значення не існувало би. Коли я заради простоти говорю, що це слово щось означає, коли я виходжу з асоціації акустичного образу з поняттям, то я цим стверджую те, що може бути правильним лише до деякої міри і що може дати лише часткове уявлення про дійсність; але я тим самим ні в якому разі не виражаю мовного факту у всій його суті й у всій його повноті.

§ 3. Мовна значущість з матеріального боку

Подібно до концептуальної сторони, і матеріальна сторона значущості утворюється виключно з відношень та відміннос-тей з іншими елементами мови. У слові важливий не звук сам по собі, а ті звуки відмінності, які дозволяють відрізнити це слово від усіх інших, оскільки вони і є носієм значення.

Подібне твердження здатне породити здивування, а тим часом у дійсності інакше і бути не може. Оскільки немає звуко-вого образу, який відповідає краще за інших тому, що він пови-нен виразити, тому очевидно вже а ргіогі, що будь-який сегмент мови може в кінцевому результаті ґрунтуватися лише на своє-му неспівпадінні з усім іншим.

Довільність і диференціальність: суть двох корелятивних властивостей.

Змінність мовних знаків є хорошим свідченням цієї корелятивності. Кожен із членів відношення а:Б зберігає свободу змінюватися згідно з новими законами, які не залежать від його знакової функції саме тому, що а і Б за самою своєю суттю не здатні проникнути як такі у сферу свідомості, яка завжди помічає лише відмінність а:Б. Російський родовий відмінок форми множини дружин не відмічений ніякою позитивною ознакою, а тим часом пара форм дружина: дружин функціонує настільки ж справно, як і пара, яка їй історично передує жена: жен, і це тому, що у мові важлива лише відмінність одного знака від іншого: форма жена має значущість лише тому, що вона відрізняється від іншої форми.

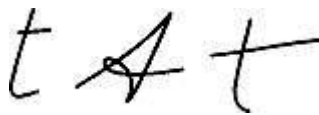
Інший приклад ще краще показує, наскільки важлива системність у цьому функціонуванні звукових відмінностей. У грецькій мові *ephen* – імперфект, а *esten* – аорист, хоча оби-дві форми утворені тотожним чином; пояснюється це тим,

що перша з них належить до системи теперішнього часу дійсного часу дієслова *phemi* «говорю», тоді як теперішнього часу *stemi* не існує; між іншим саме відношення *phemi*: *ephen* і відповідає відношенню між теперішнім часом й імперфектом (пор. *deihwmi* «показую»: *edeiknun* «я показував»). Вказані знаки функціонують не через свою внутрішню значущість, а через своє положення щодо інших членів системи.

До того ж звук, елемент матеріальний, не може сам по собі належати до мови. Для мови він дещо другорядне, лише матеріал, який використовується у мові. Взагалі, всі умовні значущості характеризуються саме цією властивістю не змішуватися з чуттєво сприйнятим елементом, який слугує для них лише опорою. Так, цінність монети визначає зовсім не метал: срібне екію номінальною вартістю в п'ять франків містить у собі срібла лише на половину зазначеної суми; вона буде коштувати трохи більше або трохи менше залежно від викарбуваного на ній зображення, залежно від тих політичних меж, всередині яких вона перебуває. У ще більшій мірі це можна сказати про означувану мову, яка за своєю суттю не є чимось звучним; тим, що означає в мові безтілесно, і його створює не матеріальна субстанція, а виключно ті відмінності, які обмежують його акустичний образ від усіх інших акустичних образів.

Цей принцип має настільки істотне значення, що він діє відносно всіх матеріальних елементів мови, включно з фонемами. Кожна мова утворює слова на базі своєї системи звукових елементів, кожен з яких є чітко відмежованою одиницею і число яких точно визначено. І кожен із них характеризується не притаманною йому позитивною властивістю, як можна було би подумати, а виключно тим, що він не змішується з іншими. Фонема – це, передусім, опозитивні, відносні й негативні сутності.

Доводиться це тією свободою, якою користується мовець при вимовлянні того чи іншого звуку за умови дотримання меж, яким даний звук відділяється від інших. Так, наприклад, французькою зазвичай вимовляти картаве *z* не перешкоджає окремим особам вимовляти його розкотисто; мова від того нітрохи не страждає, вона потребує тільки розрізнення, а не того, як можна було б подумати, що у кожного звуку завжди була незмінна риса. Я навіть можу вимовляти французьке *z* як німецьке *ch* у словах *Bach, doch* тощо, але німецькою я не можу вимовити *ch* замість *z*, так як у цій мові є обидва елементи, які повинні розрізнятися. Так і російською не може бути свободи у відношенні *t* на зразок /'(пом'якшеного *t*), тому що в результаті вийшло б змішання у мові двох звуків, що розрізняються (пор. говорить и говорит), але може бути допущено відхилення в сторону *th* (продихового *t*), так як *th* відсутній у системі фонем російської мови.

Оскільки такий самий стан речей спостерігається в іншій системі знаків, якою є писемність, ми можемо залучити її для порівняння з метою кращого з'ясування цієї проблеми. Насправді:

1) знаки письма довільні; немає ніякого зв'язку між написанням, наприклад літери *t* і звуком, який нею зображується;

2) значущість літер чисто негативна і диференційна: одна і та сама людина може по-різному писати *t*, наприклад, дотримуючись єдиної умови: написання знака / не має змішуватися з написанням /, *d* та інших літер;

3) значущості в листі мають силу лише в міру взаємного протиставлення у рамках певної системи, яка складається з

обмеженої кількості літер. Ця властивість, не співпадаючи з тією, яка сформульована в п. 2, тісно з нею пов'язана, через те, що обидві вони залежать від першої. Оскільки графічний знак довільний, його форма малосуттєва або, краще сказати, суттєва лише в межах, обумовлених системою;

4) засіб, який використовується для написання знака, зовсім для нього неважливий, оскільки він не торкається системи (це впливає вже з першої властивості): я можу писати літери будь-яким чорнилом, пером або різцем тощо – все це ніяк не позначається на значенні графічних знаків.

§ 4. Огляд знака в цілому

Усе сказане вище приводить нас до висновку, що в мові немає нічого, окрім відмінностей. Загалом, відмінність передбачає наявність позитивних членів відношення, між якими воно встановлюється. Однак у мові є тільки відміннос-ті без позитивних членів системи. Яку б сторону знака ми не взяли, означувану чи означення, всюди спостерігається одна і та ж картина: в мові немає ні понять, ні звуків, які існували б незалежно від мовної системи, а є тільки смислові відмінності і звукові відмінності, що виникають із цієї системи. І поняття, і звуковий матеріал, закладені в знаці, мають менше значення, ніж те, що є навколо нього в інших знаках. Доводиться це тим, що значущість члена системи може змінюватися без зміни як його сенсу, так і його звуків виключно внаслідок тієї обставини, що який-небудь інший, суміжний член системи зазнав зміни.

Однак стверджувати, що в мові все негативно, правильно лише у відношенні означуваного та означення, взятих окремо: як тільки ми починаємо роздивлятися знак у цілому, ми опиняє-

мось перед чимось свого роду позитивним. Мовна система – це ряд відмінностей у звуках, пов'язаних із рядом відмінностей у поняттях, але таке співставлення якоїсь кількості акустичних знаків із рівним числом відрізків, що виділяються в масі можливого, породжує систему значущостей, і ця система значущостей створює дійсний зв'язок між звуковими і психічними елементами всередині кожного знака. Хоча означуване й означення, взяті окремо, – величини чисто диференційні й негативні, їх поєднання – факт позитивний. Це навіть єдиний вид фактів, які є в мові, тому що основною властивістю мовного пристрою є якраз збереження паралелізму між цими двома рядами відмінностей.

Деякі діяхронічні факти цілком характерні в цьому відношенні: це все ті численні випадки, коли зміна означення призводить до зміни поняття і коли виявляється, що в основному сума розрізнених понять відповідає сумі розрізнених знаків. Коли в результаті фонетичних змін два елементи змішуються (наприклад, франц. *decrepit* при лат. *decrepitus* і франц. *decrepi* при лат. *crispus*, то і поняття виявляє тенденцію до змішування, якщо тільки цьому сприяють дані. А якщо слово диференціюється, як, наприклад, франц. *chaise* «стілець» і *chaire* «кафедра»? В такому випадку відмінність, що виникла, неминуче виявляє тенденцію стати значимою, що, втім, видається далеко не завжди і не відразу. І навпаки, будь-яке концептуальне розходження, доглянуте думкою, прагне виразити себе в різних означеннях, а два поняття, більш нерозрізнені в думки, прагнуть злитись в одному означенні.

Якщо порівнювати між собою знаки, позитивні члени системи, то говорити в даному випадку про відмінність уже більше не можна. Цей вислів тут не цілком підходить, оскільки він може застосовуватись лише у випадку порівняння двох акустичних образів, наприклад, батько й мати, або порівняння двох понять, наприклад, поняття «батько» й поняття «мати».

Два знаки, кожен з яких містить у собі означуване й означення, не різні (*different*), а тільки розрізнені (*distinct*). Між ними є тільки опозиція. Увесь механізм мови, про який буде викладено далі, базується на такого роду протиставленнях і на звукових та смислових відмінностях, що впливають із них.

Те, що правильно відносно значущості, правильно й відносно одиниці. Остання – це сегмент у мовному потоці, який відповідає певному поняттю, причому як сегмент, так і поняття за своєю природою чисто диференційні.

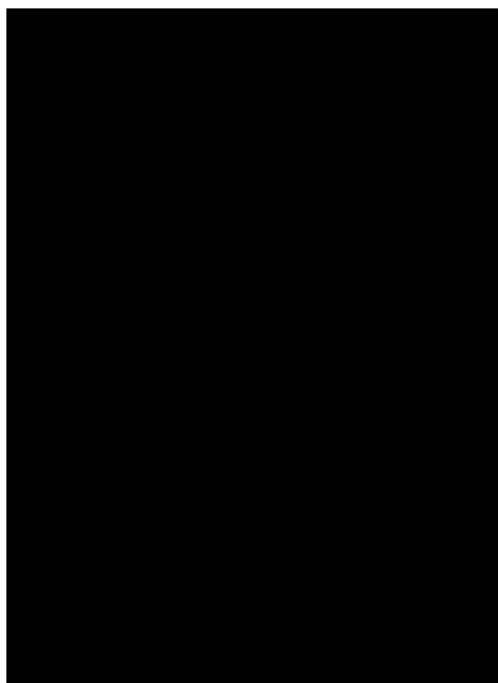
У застосуванні до одиниці принцип диференціації може бути сформульований так: відмінні властивості одиниці зливаються з самою одиницею. У мові, як і в будь-якій семіологічній системі, те, що відрізняє один знак від інших, і є все те, що його складає. Відмінність створює відмітну властивість, вона ж створює значущість і одиницю.

З того ж принципу впливає ще один парадоксальний наслідок: те, що зазвичай називають «граматичним фактом», у кінцевому результаті відповідає визначенню одиниці, оскільки він завжди виражає протиставлення членів системи; просто в даному випадку протиставлення виявляється особливо значущим. Візьмемо, наприклад, утворення форми множини типу *Nacht: Nachte* в німецькій мові. Кожен із членів цього граматичного протиставлення (одн. без умлаута і без кінцевого *v*, протиставлене мнж. з умлаутом) сам утворений цілим рядом взаємодіючих протиставлень всередині системи; взяті окремо, ні *Nacht*, ні *Nachte*, нічого не означають, отже, вся справа в протиставленні. Інакше кажучи, відношення *Nacht: Nachte* можна виразити алгебраїчною формулою $a:Ь$, де a і $Ь$ є результатом сукупного ряду відносин, а не простими членами цього відношення. Мова – це, так би мовити, така алгебра, де є лише складні члени системи. Серед наявних у ній протиставлень, одні більш значущі, ніж інші; але «одиниця» і «граматичний факт» – лише розрізнені назви для позначення

різних аспектів одного і того ж явища: дії мовних протиставлень. Це настільки правильно, що до проблеми одиниці можна було б підходити зі сторони фактів граматики. При цьому потрібно було б, встановивши протиставлення *Nacht: Nachte*, спитати себе, які одиниці беруть участь у цьому протиставленні: тільки подані два слова або ж увесь ряд подібних слів, або ж а і а, або ж усі фор-ми обох чисел тощо?

Одиниця і граматичний факт не покривали б одне одного, якщо б мовні знаки складались з чого-небудь іншого, окрім відмінностей. Але оскільки мова саме така, то з якої б сторони до неї не підходити, в ній не знайти нічого простого: всюди й завжди вона постає перед нами як складна рівновага обумовлюючих один одного членів системи. Інакше кажучи, мова – це форма, а не субстанція. Необхідно якомога глибше приникнути цяєю істиною, тому що всі помилки термінології, усі наші неточні характеристики явищ мови кореняться в тому мимовільному припущенні, що в мові є якась субстанціональність.

***Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики.
Екатерин-бург : Изд. Уральского университета, 1999***

ОЛЕКСАНДРА ЗАЛЕВСЬКА

Олександра Залевська (29 вересня 1929), керівник Тверської психолінгвістичної школи, дослідник психолінгвістичних проблем семантики.

Заслужений діяч науки РФ, Почесний діючий член (академік) Міжнародної академії психологічних наук, Почесний професор Тверського державного університету, Соросовський лауреат (1997), Почесний професор Казахського університету міжнародних відносин і світових мов ім. Абилай хана (Республіка Казахстан, 2003), Почесний професор Харбінського педагогічного університету (КНР, 2006).

Головні праці: *«Вопросы теории овладения вторым языком в психолингвистическом аспекте» (1996), «Индивидуальное знание: специфика и принципы функционирования» (1992), «Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование» (1990), «Понимание текста: психолингвистический подход» (1988).*

ВСТУП ДО ПСИХОЛІНГВІСТИКИ

Розділ 6. ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛОВА ЯК ОДИНИЦІ ЛЕКСИконУ

§ 6.1. Загальні питання теорії

У лексиконі людини зберігаються одиниці різної протяжності й функціональної значущості, відмінної структури й семантики. В завдання психолінгвістичних (ПЛ) досліджень лексики входить виявлення особливостей функціонування тих чи інших видів лексичних одиниць у індивіда. Сюди відноситься широке коло проблем, яке включає зберігання таких одиниць, їх розпізнання при сприйнятті на слух і при читанні, пошук у пам'яті в процесах вироблення мови тощо. Нижче увага акцентується здебільшого на функціонуванні слова при розумінні мови. В цьому зв'язку зазвичай обговорюються проблеми розмежування етапів доступу до слова й упізнавання слова на основі його графічного й/або фонетичного образу з обов'язковим «виходом» на фонологічний образ або без такого виходу; наявність або відсутність морфологічного аналізу похідних і складних слів; паралельний або послідовний перебір можливих значень полісемантичного слова й інших випадків неоднозначності; особливості розуміння фразеологічних одиниць тощо.

Почнемо з уточнення деяких термінів, які будуть надалі використовуватися. В роботі Гартман [Garnham 1985: 43–44] вказується, що терміни *lexical access* (доступ до слова) й *word recognition* (впізнавання слова) нерідко використовуються як взаємозамінні, хоча насправді їх слід розрізняти, оскільки доступ до слова являє собою витяг деякого слова з лексикону

на базі перцептивної і контекстуальної інформації, внаслідок чого це слово стає кандидатом на розпізнання; упізнавання ж слова досягається тоді, коли залишається лише один кандидат. Відомі нам моделі розуміння тексту або впливають з того, що доступ до слова можливий тільки за наявності достатньої інформації для його розпізнання (тобто доступ й упізнавання відбуваються одночасно), або передбачають доступ до деякого набору кандидатів на розпізнання до того, як один із них буде розпізнаний як пред'явлений. Слід уточнити, що в обох випадках лексикон фактично трактується як пам'ять на слова з подальшим зверненням до окремого «блоку», «модуля» тощо (когнітивної системи, семантичного компоненту) для змістовної інтепретації повідомлення.

На відміну від цього викладене у розділі 5 трактування лексикону як надбання індивіда передбачає оперування терміном «ідентифікація слова» для позначення повного набору процесів, які протікають у мовномисленнєвій діяльності людини, продуктом яких є суб'єктивне переживання знання (розуміння) того, про що йде мова, з урахуванням емоційно-оціночних нюансів, при взаємодії усвідомлюваного й неусвідомлюваного, вербалізованого і того, що не піддається вербалізації. При цьому вибудовується наступний ряд: доступ до слова – упізнавання слова – ідентифікація слова, що добре узгоджується з загальновідомими фактами, які виявляються в природних й експериментальних ситуаціях, коли носій мови демонструє ефекти, які відрізняються, доступу до ряду кандидатів на упізнавання (наприклад, у помилках упізнавання), упізнавання з опорою на пам'ять на слова (особливо неоднозначного або поверхнево знайомого), а також супроводжуючого його контексту, підконтексту, затексту (так, слово розпізнано правильно, але, виявляється, малося на увазі не зовсім те, що думалось на початку.

Процес доступу до слова зазвичай трактується як, той, що включає декілька етапів (або, точніше, як супроводжуючий іншими процесами). Так, у роботі Сандра [Sandra, 1994, с.4] детально розглядаються: а) переробка, яка передує доступу (preaccess processing), б) лексичний доступ (lexical access); в) подальша переробка (postaccess processing). При обговоренні різноманітних проблем, пов'язаних із функціонуванням поліморфемних слів, інші автори теж акцентують увагу на питанні про те, на якому з подібних етапів відбувається декомпозиція такого слова (якщо вона взагалі відбувається), тобто чи відбувається вичленовування морфем до лексичного доступу або в результаті нього.

У числі теоретичних питань, які мають безпосереднє відношення до процесів розпізнання слова, як правило, обговорюється спільне або роздільне функціонування перцептивної і когнітивної систем, що прийнято трактувати як співвідношення процесів двох типів: «знизу – вверх» і «зверху – вниз». При цьому за вихідне приймається наявність різних рівнів переробки, яка надходить «на вході» інформації. У якості «нижнього» рівня виступає перцептивний аналіз сприйнятого сигналу, в той час як інтегрування фонологічної, лексичної, синтаксичної і семантичної інформації (або кожен із названих видів інформації стосовно того, що переробляється на перцептивному рівні) розглядається як «верхній» рівень (або рівні) когнітивної переробки. Відповідно в англійських публікаціях широко фігурують терміни bottom – up processes и top – down processes, що вказує на напрям процесів, які розглядаються, з визнанням того, що більш високий рівень переробки у процесах «зверху – вниз» впливає на перцептивну переробку, допомагаючи відновлювати недочуте, прогнозувати те, що буде далі, виправляти помилки, передивлятися гіпотези, які формуються, про значення слів або сенс фрази тощо.

В останні роки все більше дослідників схиляються до думки, що між процесами «знизу – вверх» і «зверху – вниз» відбувається постійна взаємодія та взаємовплив.

Слід також відмітити, що названі шляхи переробки сприйнятого індивідом, обговорюються у зв'язку з різними теоретичними проблемами при розробці моделей розпізнавання слів, вироблення й розуміння мови. Так, шлях «знизу – вверх» ув'язується з мережевими моделями організації ментальних репрезентацій і з ідеєю розповсюдження активації мережею. У той же час при акцентуванні уваги на процесах «зверху – вниз» виходять з того, що ментальна репрезентація функціонує як «схема» (обговорення цих конкуруючих підходів у зв'язку з моделюванням розуміння тексту можна простежити наприклад, у Вітней [Whitney] (1995) і Рафікова (1998). Розгляд цих питань зазвичай переростає у дискусії з проблем інтерактивності, конекціонізму/модульності тощо в працях Марслен-Вілсона, Нордса, Тобоссі [Marslen-Wilson 1993; Nords 1993; Tabossi 1993]. Таким чином ми знову приходимо до того, що багато проблем виявляються пов'язані між собою і по-різному вирішуються залежно від вихідних теоретичних уявлень тих чи інших дослідників стосовно характеру ментальних репрезентацій, принципів організації лексикону, шляхів переробки інформації людиною тощо.

§ 6.2. Моделювання процесів розпізнавання слів

Для людини, яка добре володіє мовою, упізнавання (або розпізнавання як продукт процесу розпізнавання) слова в мові або письмовому тексті постає як миттєвий цілісний акт. Ми помічаємо, що все не так просто, лише у випадках ускладнень або помилок (наприклад, при зустрічі з незнайомими або

неоднозначними словами, при фігуруванні слів у різного роду «мовних трюках»). Практика дослідницької і викладацької роботи змушує замислитися над тим, продукти яких глибинних процесів дозволяють індивіду переживати зустрінуте слово як зрозуміле або хоча б знайоме. Гіпотези щодо процесів такого роду зазвичай приймають вигляд моделей і наочно відображаються за допомогою різного роду схем та малюнків.

Дотепер у світовій науці накопичений великий досвід моделювання процесів упізнавання слів на слух й при читанні. Першочергово такі моделі розроблялися для умов зорового сприйняття, потім деякі з них були перероблені з урахуванням особливостей слухового сприйняття; ряд моделей одразу був орієнтований на упізнавання слів на слух. На даний момент нас цікавлять загальні закономірності упізнавання слів, процеси й механізми, а це дозволяє не вдаватися в специфічні особливості сприйняття слів на слух і при читанні, особливо з урахуванням того, що деякі моделі постулюють два паралельні «входи» в ментальний лексикон за наявності графемно-фонемної конверсії (наприклад науковець Фромкін [Fromkin 1985]). До того ж за результатами експериментальних досліджень висловлюється думка, що «подібні процедури доступу до слова використовуються при виконанні завдань як з написаними, так і зі словами, що звучать» у Кес [Kess 1993: 93].

Як би там не було, зазвичай визнається, що вихідний («вхідний») мовний сигнал (звуковий або графічний) має бути так перероблений людиною, яка його сприймає, щоб від фізичних характеристик такого сигналу через їх ментальні репрезентації у пам'яті індивіда можна було перейти до шуканого продукту – значення слова. Як правило, при цьому виділяється ряд рівнів (фаз, ступенів, етапів), зміст яких (точніше, актуальних для них одиниць і процесів їх переробки) і

постульований характер зв'язку між ними можуть відрізнятися. Спроби осмислити недоліки й переваги різних моделей упізнавання слів призводять до класифікації таких моделей за деякими підставами.

Так, прийнято розмежовувати моделі прямого доступу до слова й моделі пошуку слів у лексиконі (приклади такої класифікації моделей у Гарнхам [Garnham 1985]). Найбільш ранньою моделлю першого типу є модель логогенів, розроблена Дж. Мортонем [Morton 1969], яка ґрунтується на уявленнях про те, що кожному слову в пам'яті відповідає деякий набір ознак – логоген, якщо перцептивна інформація «на вході» досягає певного порогового рівня, необхідного для активізації відповідного логогена, слово опиняється впізнаним. При цьому система впізнавання слів прямо спирається на перцептивні ознаки слів. Модель Дж. Мортоня з часом зазнала ряду змін, що видно зі співставлення публікацій різних років (1969; 1979). Автори, які не визнають прямого доступу від перцептивних ознак до лексичних одиниць, розробляють пошуко-ві моделі, які передбачають перебір одиниць лексикону або якоїсь його частини. Як відзначає А. Гарнхам [Garnham 1985: 51], ніхто всерйоз не пропонував ідею повного перебору всього лексикону, тому точніше говорити про змішані моделі, оскільки на початку якимось чином встановлюється деякий набір одиниць, а потім уже в ньому здійснюється пошук. Зазвичай у якості приклада моделі пошукового типу наводиться модель К. Форстера [Forster 1976; 1979], в якій виділяються основний лексикон і три файли доступу до нього, у свою чергу підрозділених на окремі ємності (bins), де зберігаються впо-рядковані за зменшенням їх частотності одиниці. Перебір відбувається саме в таких «підрозділах», які об'єднують, наприклад, одиниці з одними й тими ж початковими літерами, якщо вхід здійснюється через «файл орфографічного доступу».

До числа пошукових моделей відноситься так звана «когортна модель» (за аналогією з римською когортною організацією армії), згідно з якою при зустрічі з початком деякого слова в пам'яті людини спливає великий ряд слів із таким початком, але під впливом контексту й наступних елементів слова число слів, які активізуються, звужується Марсле-ном-Вілсоном і Тайлером [Marslen-Wilson & Tyler 1980; 1981] (розбір і наочна репрезентація цієї моделі в дослідника [Aitchison 1987]). Розглянемо приклади реалізації подібного пошуку з експериментального дослідження Т. Ю. Сазонової (1993; 1994). Т. Ю. Сазонова відзначає, що когортна модель доб-ре пояснює встановлені в її експерименті факти, однак при звуженні когорти особливу роль грає взаємодія ряду факто-рів, у тому числі приналежність слів до деякого класу, розпізнавання певної словотвірної моделі. Погоджуючись із думкою, яка висловлюється в роботі Еморей і Фромкіна [Emmorey, Fromkin 1988] стосовно того, що для швидкого доступу до слова важливі не тільки початкові елементи, Т. Ю. Сазонова звертає увагу на використання всього арсеналу наявних у них засобів при одночасному пошуку за всіма можливими напрямками. При цьому до числа причин неправильного розпізнавання слова може належати неточне розпізнавання (як продукт процесу розпізнавання) графічного (або звукового) образу слова. В роботі Сазонової (1999) обговорюються різні приклади ідентифікації російських прикметників різної структури й семантики з акцентуванням уваги на стратегічній природі процесів ідентифікації слова.

Слід звернути особливу увагу на те, що моделі прямого доступу до слова (в класифікації, яка дається в Гартман [Garnham 1985]) принципово відрізняються від моделей пошуку слова в тому, що перші з них припускають паралельну переробку слів, а другі – їх послідовний перебір (відповідні терміни: parallel

processing, serial processing). Таким чином проблема класифікації моделей ускладнюється переносом акценту на дискусію між прихильниками двох конкуруючих підходів – послідовної (в умовах пошуку) і паралельної переробки. Фактично модель логогенів Дж. Мортонна була першою моделлю активаційного типу, яка має на увазі, що процес активації зачіпає всі можливі логогени одночасно.

Ідеї паралельної переробки найкращим чином відповідає модель розповсюджуючої активації (spreading activation model), яка долає нездатність когортної моделі пояснити, як людина справляється з випадками нечіткості вихідної акустичної інформації при сприйнятті початку слова і завдяки чому вона може неодноразово переглядати свої початкові гіпотези. Відповідно до моделі розповсюджуючої активації у ході впізнавання слів Маккліланда і Ельмана [McClelland, Elman 1986], при сприйнятті слухаючим початкових сегментів слова будь-який ідентифікований звук негайно активізує зв'язки з усіма словами, які містять цей звук в приблизно такій же позиції у слові. Потім кожен із таких кандидатів на розпізнавання ув'язується з його можливим значенням, тобто семантика впливає на звуження перебираючого ряду. В міру додавання інформації деякі слова отримують додаткову активацію, а активність інших загасає, чому також сприяє інтегрування слова в контекст. Таким чином, ця модель має багато спільного з моделлю пошуку слів при виробленні мови: слова отримують все більше і більше активації до тих пір, поки одне з них не виявиться провідним, у той час як невідповідні слова придушуються по зростаючій.

Ще однією моделлю, в принципі подібної до моделі пошуку слів при виробленні мови, є каскадна модель Маккліланда [McClelland 1979], згідно з якою вся інформація, активізована на першому ступені, залишається доступною для переробки і

на подальших ступенях (тобто справа йде таким же чином, як при проходженні води по водоспаду). При цьому мається на увазі не проходження одного й того ж слова з початку і до кінця, а звуження можливого ряду слів до єдиного потрібного.

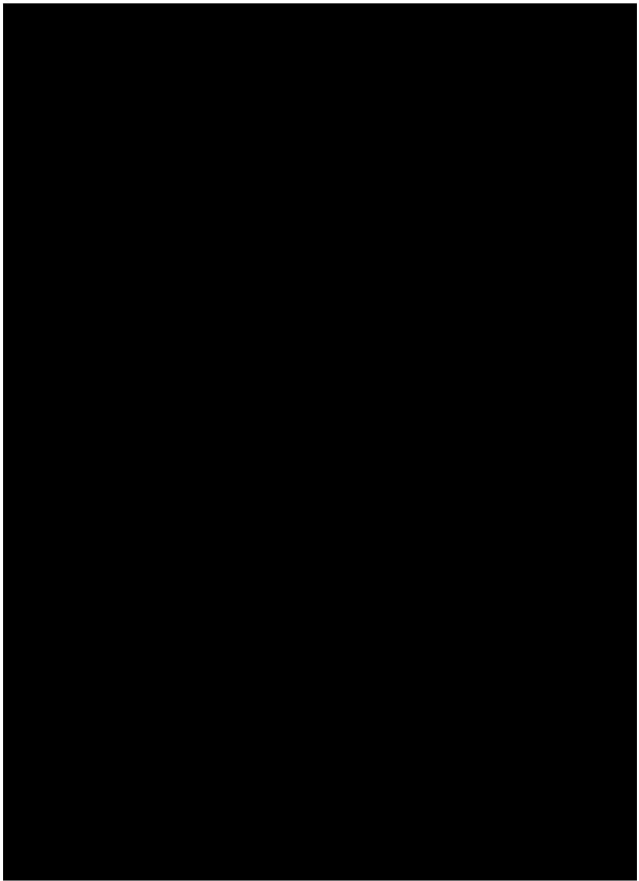
Пропонуються й інші класифікації моделей розпізнавання слів. Так, у книзі Стернберга [Sternberg 1996] протиставляються «пасивні» й «активні» моделі (або теорії) сприйняття мови і/або впізнавання слів. На відміну від цього, деякі автори Балота, Лівлі [Balota 1994: 325; Lively et al. 1994: 281–293] вважають за краще поділяти наявні нині моделі на три великі класи залежно від того, що покладено в основу моделі: послідовний перебір одиниць (пошукові моделі), паралельна активізація ряду одиниць (активаційні моделі) або поєднання обох харак-теристик (гібридні моделі). Остання з названих груп моделей визначилася тільки в останні роки. Слід до того ж зауважити, що не завжди класифікації навіть за одними і тими ж прин-ципами збігаються хоча б тому, що автори розглянутих моде-лей продовжують їх удосконалювати, зміст публікацій різних років може значно відрізнятись, тому посилення на одних і тих же дослідників іноді призводять авторів оглядів до супе-речливих висновків.

Як зазначається в дослідника Лівлі [Lively et al. 1994: 281], основні відмінності між названими класами моделей полягають у наступному. Один клас моделей виходить з того, що слова витягаються з пам'яті за допомогою процесу пошуку.

В цьому випадку лексикон наділяється специфічними особливостями організації, які забезпечують швидкий і ефективний пошук у великій кількості альтернатив, які зберігаються. Другий клас моделей постулює упізнавання слів через процес активації. Такі моделі визнають, що кандидати на лексичне розпізнавання активізуються пропорційно до їх відповідності вхідному сигналу. Критерії вибору відповіді варіюються для

різних моделей, але зазвичай вибір деякої одиниці відбувається на основі відносного рівня її активності. Третій клас моделей поєднує допущення моделей перших двох класів. Такі гібридні моделі виходять з того, що спочатку активізується кілька кандидатів на розпізнання, а потім процес пошуку застосовується для встановлення потрібної одиниці.

Залевская А.А. Введение в психолингвистику. М. : Изд. Российский государственный гуманитарный университет, 1999.

МАКС ВЕБЕР

Макс Вебер (Weber) Макс (21 квітня 1864 – 14 червня 1920), німецький соціолог, філософ і історик.

Макс Вебер отримав гарну академічну освіту юриста в Берлінському, Геттингенському, Страсбурзькому, Гейдельберзькому університетах, спеціалізувався в галузі історії і теорії права, але центром його інтересів були проблеми політики в широкому значенні цього слова. В 1889 році Вебер захищає докторську дисертацію. Далі він перебував на посадах професорів у Фрайбурзькому та Гейдельберзькому університетів. Крім того свої лекції він читав в інших навчальних закладах Німеччини. Макс Вебер написав неймовірно велику кількість наукових праць, важливість яких для суспільства важко переоцінити. Причому ці праці стосувались різноманітних сфер і напрямів наукових досліджень. У них Вебер сформував свою власну концепцію бачення принципів соціального існування і функціонування людства як системи.

В дослідженнях М. Вебер подавав думку про раціональність як визначальну рису європейської культури. Раціональність протистоїть традиційному і харизматичному способам організації суспільних відносин. Найбільш яскравими проявами раціональності за М. Вебером в економіці є винахід подвійної бухгалтерії, яка стимулювала розвиток капіталістичної організації виробництва, в політиці – ствердження інститутів формального права, парламентаризму й управлінської адміністрації, в етиці – чесність у відносинах між кредиторами і боржниками. Центральною проблемою для Вебера завжди залишався аналіз господарського життя суспільства, матеріальних і ідеологічних інтересів різних соціальних груп та релігійна свідомість.

Головні праці: *«Господарство і суспільство»*, *«Протестантська етика і дух капіталізму»*, *«Релігія Китаю: конфуціанство і даосизм»*, *«Релігії Індії: соціологія індуїзму та буддизму»*, *«Древній юдаїзм»*.

ПРО ДЕЯКІ КАТЕГОРІЇ РОЗУМІЮЧОЇ СОЦІОЛОГІЇ

1. Сенс «розуміючої» соціології

У поведінці людей («зовнішній» і «внутрішній») виявляються, як і в будь-якому процесі, зв'язки й регулярність. Тільки людській поведінці притаманні, в усякому разі повністю, такі зв'язки і регулярність, які можуть бути зрозуміло витлумачені. Отримане за допомогою тлумачення «розуміння» поведінки людей містить специфічну, вельми різну за своїм ступенем якісну «очевидність». Той факт, що тлумачення має таку «очевидність» в особливо високому ступені, сам по собі аж ніяк не свідчить про його емпіричну значущість. Бо однакова за своїми зовнішніми властивостями і за своїм результатом поведінка може ґрунтуватися на найрізноманітніших констеляціях мотивів, найбільш зрозуміла і очевидна з яких далеко не завжди є визначальною. «Розуміння» зв'язку завжди необхідно – наскільки це можливо – піддавати контролю за допомогою звичайних методів каузальної відомості, перш ніж прийняти нехай навіть найочевидніше тлумачення як значуще «зрозуміле пояснення». Найбільшою «очевидністю» відрізняється цілераціональна інтерпретація. Цілераціональною ми називаємо поведінку, орієнтовану тільки на засоби, (суб'єктивно), які представляються адекватними для досягнення (суб'єктивно) однозначно сприйнятої мети. Ми розуміємо не лише цілераціональну поведінку, ми «розуміємо» і типові процеси, засновані на афектах, і їх типові наслідки для поведінки людей. «Зрозуміле» не має чітких меж для емпіричних дисциплін. Екстаз і містичне переживання, так само як відомі типи психопатичних зв'язків або поведінка маленьких дітей (а також поведінка тварин, яка не

цікавить нас у даному зв'язку), недоступні нашому розумінню і заснованому на ньому поясненню в такій мірі, як інші процеси. Справа не в тому, що нашому розумінню і поясненню недоступне «відхилення від нормального» як таке. Навпаки, саме досягнути абсолютно «зрозуміле» і разом з тим «просте», повністю відповідне «правильному типу» (в тому сенсі, який буде незабаром пояснений), може бути завданням, що значно перевищує середній рівень розуміння. «Не треба бути Цезарем, щоб розуміти Цезаря» – як прийнято говорити. В іншому випадку займатися історією взагалі не мало б ніякого сенсу. І навпаки, існують явища, що розглядаються нами як «власні», а саме «психічні», абсолютно буденні реакції людини, які, однак, у своєму взаємозв'язку взагалі не володіють якісно специфічною очевидністю, властивій «зрозумілому». Так, наприклад, процес тренування пам'яті та інтелекту лише частково «доступний для розуміння» – нітрохи не більше, ніж ряд психопатичних проявів. Тому науки, засновані на розумінні, розглядають встановлювану регулярність у подібних психічних процесах абсолютно так само, як закономірності фізичної природи.

Із специфічної очевидності цілераціонального поведіння не слід, звичайно, робити висновок про те, що соціологічне пояснення має на меті саме раціональне тлумачення. Беручи до уваги роль, яку в поведінці людини відіграють «ірраціональні за своєю метою» афекти й «емоційні стани», і той факт, що кожний цілераціональний розуміючий розгляд постійно нашоухується на цілі, які самі по собі вже не можуть бути витлумачені як раціональні «засоби» для інших цілей, а повинні бути просто прийняті як цільові спрямованості, що не допускають подальшого раціонального тлумачення, – навіть якщо їх виникнення як таке може служити предметом подальшого «психологічно» зрозумілого пояснення, – можна було б з таким же успіхом стверджувати прямо протилежне. Правда, поведінку, доступну

раціональному тлумаченню, в ході соціологічного аналізу зрозумілих зв'язків дуже часто дозволяє конструювати найбільш підходящий «ідеальний тип». Соціологія, подібно до історії, дає спочатку «прагматичне» тлумачення, ґрунтуючись на раціонально зрозумілих зв'язках дій. Саме так створюється в політичній економії раціональна конструкція «економічної людини». Такий же метод застосовується і в розуміючій соціології. Адже її специфічним об'єктом ми вважаємо не будь-який вид «внутрішнього стану» або зовнішнього відношення, а дію. «Дією» ж (включно з навмисною бездіяльністю, або нейтральністю) ми завжди називаємо зрозуміле ставлення до «об'єктів», тобто таке, яке специфічно характеризується тим, що воно «мало» або передбачало (суб'єктивний) сенс, незалежно від ступеня його вираженості. Буддистське споглядання і християнська аскеза осмислено співвіднесені з «внутрішніми» для діючих осіб об'єктами, а раціональна економічна діяльність людини, яка розпоряджається матеріальними благами, – з «зовнішніми» об'єктами. Специфічно важливим для розуміючої соціології є, перш за все, поведінка, яка, по-перше, за суб'єктивно передбачуваним діючою особою сенсом пов'язана з поведінкою інших людей, по-друге, визначена також цим її осмисленням співвіднесенням і, по-третє, може бути, виходячи з цього (суб'єктивно) передбачуваного сенсу, зрозуміло пояснена. Суб'єктивно осмислено співвіднесені з зовнішнім світом, і зокрема з діями інших, і такі побічно релевантні для поведінки «емоційні стани» як: «почуття власної гідності», «гордість», «заздрість», «ревнощі». Однак розуміючу соціологію цікавлять тут не фізіологічні, які раніше називалися «психофізичні», явища, наприклад зміна пульсу або швидкості реакції тощо, і не чисто психічні даності, такі, як наприклад поєднання напруги з відчуттям задоволення або незадоволення, за допомогою яких ці явища можуть бути охарактеризовані. Соціологія диференціює їх за типами

сміслової (насамперед зовнішньої) співвіднесеності дії, і тому цілераціональність служить їй – як ми незабаром побачимо – ідеальним типом саме для того, щоб оцінити ступінь його ірраціональності. Тільки якщо визначати (суб'єктивно передбачуваний) зміст цього «співвіднесення» як «внутрішні» пласти людської поведінки (цю термінологію не можна не вважати за таку, яка викликає сумнів), можна було б сказати, що розуміюча соціологія розглядає названі явища виключно «зсередини»; але це означало б: не за допомогою перерахування їх фізичних або психічних рис. Отже, розходження психологічних властивостей у поведінці не релевантні для нас самі по собі. Тотожність смислової співвіднесеності не пов'язана з наявністю однакових «психічних» констеляцій, хоча і без сумніву, що відмінності в однієї зі сторін можуть бути обумовлені відмінностями в іншій. Така категорія, як, наприклад, «прагнення до наживи», взагалі не може бути віднесена до будь-якої «психології»; бо при двох змінних одне одного власників «одного і того ж» ділового підприємства «однакове» прагнення до «рентабельності» може бути пов'язане не тільки з абсолютно гетерогенними «якостями характеру», а й обумовленими в процесі абсолютно однакової реалізації і в кінцевому результаті прямо протилежними «психічними» констеляціями і рисами характеру; при цьому і найважливіші (для психології) вирішальні «цільові спрямованості» можуть не бути близькі одна одній. Події, позбавлені сенсу, суб'єктивно співвіднесеного з поведінкою інших, тільки через це ще не байдужі з соціологічної точки зору. Навпаки, саме в них можуть міститися вирішальні умови, а отже, і причини, що визначають поведінку. Адже для розуміючої науки людські дії дуже істотною мірою осмислено співвідносяться з незаним осмислення «зовнішнім світом», з явищами і процесами природи: теоретична конструкція поведінки ізольованої економічної людини, наприклад, створена саме на цій основі.

Однак значущість процесів, що не володіють суб'єктивною «сисловою співвіднесеністю», таких, наприклад, як крива народжуваності та смертності, формування за допомогою природного відбору антропологічних типів, а також чисто психічні чинники, приймається розуміючою соціологією просто в якості «умов» і «наслідків», на які орієнтуються осмислені дії, подібно до того як в економічній науці використовуються кліматичні дані або дані з області фізіології рослин.

Явища спадковості не можуть бути зрозумілі на основі суб'єктивно передбачуваного сенсу – і тим менше, чим точніше стають природно-наукові визначення їх умов. Припустимо, наприклад, що коли-небудь вдасться (ми свідомо не користуємося тут спеціальною термінологією) наближено встановити зв'язок між наявністю певних соціологічно релевантних якостей і імпульсів, таких, наприклад, які сприяють або прагненню до певних типів соціального впливу і влади, або шансам цього досягти наявністю здатності до раціональної орієнтації дій взагалі або інших окремих інтелектуальних якостей, з одного боку, і індексом черепа або приналежністю до групи людей, яка володіє будь-якими ознаками, – з іншого. Тоді розуміючій соціології довелося б, поза всяким сумнівом, взяти до уваги ці спеціальні дані так само, як вона бере до уваги, наприклад, послідовність типових вікових стадій або смертність людей. Однак справжнє її завдання полягало б саме в тому, щоб, інтерпретуючи, пояснити:

1. За допомогою яких осмислено співвіднесених дій (бу-дучи то з об'єктами зовнішнього або власного внутрішнього світу) люди, що володіють специфічними успадкованими якостями, намагалися здійснити своє прагнення, обумовлене, крім інших причин, і цими якостями; в якій мірі і з якої причини їм це вдавалося або не вдавалося?
2. Які зрозумілі нам наслідки подібне (обумовлене спадковістю) прагнення мало для осмислено співвіднесеної поведінки інших людей?

Спільно орієнтована дія

Про «спільно орієнтовані дії» ми будемо говорити в тих випадках, коли дії індивіда суб'єктивно осмислено співвідносяться з поведінкою інших людей. Випадкове зіткнення двох велосипедистів ми не назвемо спільно орієнтованими діями, але їх попередні спроби уникнути інциденту, а також можливу «бійку» або спробу прийти до мирної «угоди» ми вже відносимо до дій згаданого типу. Для соціологічної каузальної відомості важливі не тільки спільно орієнтовані дії; але це – питання пер-шорядної важливості для «розуміючої» соціології. Важливий, хоч і не необхідний компонент спільно орієнтованих дій, становить його смислова орієнтація на очікування певної поведінки інших і відповідно до цього (суб'єктивна) оцінка шансу на успіх власних дій.

Цілком зрозумілою і важливою підставою в поясненні розглянутих дій служить об'єктивна наявність таких шансів, тобто більша або менша ймовірність, яку можна виразити в «судженні про об'єктивну можливість» (про це докладніше нижче) того, що згадані очікування обґрунтовані. Ми залишаємося поки в межах проблеми суб'єктивного очікування. «Цілерациональні» дії у тому сенсі, як ми їх раніше визначили, завжди орієнтовані на очікування. Тому спочатку видається, ніби немає принципової різниці в тому, чи слід вважати, що поведінка діючої особи ґрунтується на очікуванні певних явищ природи, які можуть виникнути або без будь-якого втручання з її боку, або у вигляді реакції на її розраховані на них дії, або подібним же чином пов'язувати її поведінку з очікуванням певної поведінки інших людей. Однак в останньому випадку очікування суб'єктивно рационально діючого індивіда можуть ґрунтуватися і на тому, що він передбачає можливим очікувати і від інших суб'єктивно

осмисленої поведінки і тим самим з різним ступенем ймовірності задалегідь обчислити, ґрунтуючись на певних смислових зв'язках, і шанси інших людей. Це очікування може бути суб'єктивно заснованим насамперед на те, що діючий індивід «приходить до згоди» з іншими особами, «укладає угоду» з ними, «дотримання» якої (відповідно до його власного осмислення такої домовленості) він, як йому видається, має достатню підставу чекати від них. Вже одна ця обставина додає спільно орієнтованим діям специфічну і дуже істотну якісну особливість, оскільки тим самим значно розширюється сфера очікувань, на яку індивід може, як він припускає, цілераціонально орієнтувати свої дії. Правда, можливий (суб'єктивно передбачуваний) зміст спільно-орієнтованих дій не вичерпується орієнтацією індивіда на «очікування» певних дій третіх осіб. У прикордонному випадку таку орієнтацію можна просто не брати до уваги, і дії, співвіднесені за своїм змістом із діями третіх осіб, можуть бути орієнтовані на суб'єктивно передбачувану «цінність» змісту власних дій як таких (на «борг» або що б то не було); в цьому випадку дії будуть спрямовані не на очікування, а на цінність. Змістом такого «очікування» можуть бути не тільки дії, а й внутрішнє відчуття (наприклад, радість) третьої особи.

Перехід від ідеального типу смислової співвіднесеності своєї поведінки з осмисленою поведінкою третьої особи аж до такого випадку, коли ця третя (наприклад, немовля) береться до уваги просто як «об'єкт», який не має чітких меж. Дії, орієнтовані на очікування осмислених дій інших людей, – не більше ніж прикордонний випадок. Однак «спільно орієнтовані дії» для нас завжди – або щось відоме з історії, або теоретично сконструйоване як «можливі» чи «ймовірні» дії окремих індивідів відповідно до дійсної або потенційно передбачуваної поведінки інших людей. Про це необхідно пам'ятати і при розробці тих категорій розуміючої соціології, про які піде мова далі.

Об'єднання в суспільства і суспільно орієнтовану дію

Суспільно орієнтованими («громадськими» у вузькому сенсі) діями ми будемо називати спільно орієнтовані дії в тому випадку (і в тій мірі), якщо вони, по-перше, осмислено орієнтовані на очікування, які засновані на певних постановах, по-друге, якщо ці постанови «сформульовані» чисто цілераціонально відповідно до очікуваних в якості слідства дій усуспільнення орієнтованих індивідів і, по-третє, якщо смислова орієнтація індивідів суб'єктивно цілераціональна. Встановлений порядок у тому чисто емпіричному сенсі, який ми маємо на увазі – тут буде дано лише тимчасове його визначення, – є або одностороннім, в раціональному прикордонному випадку категоричною вимогою одних людей до інших, або, в прикордонному випадку, категоричним двостороннім поясненням людей, суб'єктивно передбачуваний зміст якого зводиться до того, що передбачаються і очікуються дії певного типу. Більш детально ми поки на цьому зупинятися не будемо.

Той факт, що дії «орієнтуються» за своїм суб'єктивним змістом на встановлений порядок, може означати, що суб'єктивно сприйнятому усупільненню орієнтованими індивідами типу дій об'єктивно відповідає їх фактична поведінка. Сенс встановленого порядку, а отже, і своя передбачувана і очікувана іншими поведінка можуть бути, однак, по-різному зрозумілі або згодом по-різному розтлумачені окремими усупільненими індивідами, тому поведінка, яка суб'єктивно орієнтована відповідно до чинного порядку (суб'єктивно ідентифікованого дійовими особами з собою), не обов'язково має бути в однакових випадках об'єктивно однією і тією же. Далі, «орієнтація» поведінки на встановлений порядок може полягати і в тому, що будь-який з усупільнених індивідів свідомо протидіє суб'єктивно

осягнутим ним змістом встановленого порядку. Якщо один з учасників гри в карти свідомо і навмисно грає наперекір суб'єктивно сприйнятому ним змісту правил гри, тобто грає «неправильно», він, тим не менше, залишається «учасником» суспільства гравців на відміну від того, хто виходить з гри абсолютно так само, як злодій або вбивця, приховуючи вчинений ним злочин або ховаючись сам, все-таки орієнтує свою поведінку на ті встановлення, які він суб'єктивно свідомо порушує.

Отже, вирішальним для емпіричної «значущості» цілераціонально функціонуючого порядку є не та обставина, що окремі індивіди постійно орієнтують свою поведінку відповідно до суб'єктивно витлумаченого ними смислового змісту. Ця значущість може зводитися до того, що в одному випадку, дійсно, (суб'єктивно) окремі індивіди, подібно до шулерів і злодіїв, в середньому очікують, що інші індивіди даного суспільства будуть в середньому поводитися так, «ніби» перші керуються в своїй поведінці збереженням встановленого порядку; в іншому – що відповідно до усереднення застосовуваним судженням про шанси, властиві поведінці людей, вони об'єктивно можуть розраховувати на подібні очікування (особлива форма категорії «адекватної причинної обумовленості»). Логічно два зазначені різновиди значущості слід розрізнити. Перша суб'єктивно властива діючому індивіду, який є об'єктом спостереження, тобто приймається дослідником як «у середньому» наявна даність; друга – це шанс, який повинен бути об'єктивно обчислений суб'єктом (дослідником), який пізнає, виходячи з наявності імовірнісного знання і зі звичайного типу мислення індивідів даного суспільства. При утворенні загальних понять соціологи передбачають, що і діючому індивіду суб'єктивно властива середня міра «здатності» розуміння, необхідного для оцінки наявних шансів. Це означає, що соціолог раз і назавжди приймає ідеально-типову передумову, що об'єктивно існуючі усереднені

шанси в середньому суб'єктивно наближено беруться до уваги і цілераціонально діючими індивідами.

Отже, і для нас емпірична «значущість» встановленого порядку полягає в об'єктивній обґрунтованості усереднених очікувань (категорія «об'єктивної можливості»). У більш спеціальному формулюванні можна сказати, що відповідно до стану усереднено ймовірного обчислення фактичних даних дії, в середньому суб'єктивно орієнтовані на такі очікування, вважаються «адекватно причинно обумовленими». При цьому шанси можливих очікувань, які допускають об'єктивну оцінку, виступають як досить зрозуміла пізнавальна основа для ймовірної наявності згаданих очікувань у діючих індивідів. Те й інше майже неминуче збігається тут за своїм висловом, який не повинен стирати величезної логічної відмінності між ними. Лише в першому сенсі – в об'єктивному судженні про можливість – передбачається, звичайно, що шанси можливих у середньому очікувань можуть за своїм змістом служити основою суб'єктивним очікуванням діючих осіб «і тому» дійсно (в релевантному ступені) служили їм такою. Тим самим зі сказаного вже стає зрозуміло, що між логічно ніби взаємовиключними сторонами альтернативи – існування об'єднання в суспільство або припинення його – в реальності дана безперервна шкала переходів. Як тільки всі гравці в карти «дізнаються», що прийнятих правил гри взагалі більше ніхто не дотримується, або як тільки виявиться, що об'єктивно шансу, прийнятого зазвичай в розрахунок, не існує, і тому і суб'єктивно не береться більше в розрахунок шанс на те, що вбивця, наприклад, буде цікавитися встановленим порядком, який він свідомо порушує, саме тому, що подібне порушення не тягне за собою ніяких наслідків для нього, – в таких випадках цей встановлений порядок емпірично більше не існує, а, отже, не існує і відповідного об'єднання в суспільство. Воно зберігається до того часу і в тій мірі, поки

в практично релевантному масштабі так чи інакше зберігається в усереднено передбачуваному сенсі орієнтована на його встановлення поведінка. Межі тут, однак, розмиті.

Зі сказаного випливає також, що реальна поведінка індивіда цілком може бути суб'єктивно осмислено орієнтована на кілька систем встановлення, які за прийнятим у них конвенціональним мисленням, у смисловому плані «суперечать» одна одній, проте все ж паралельно зберігають свою емпіричну «значущість». Так, наприклад, згідно з панівним (у середньому) поглядом на «сенса» нашого законодавства, дуелі категорично заборонені. Тим часом відповідно до широко поширених уявлень про «сенса» умовностей, які вважаються в суспільстві значущими, дуель часто буває неминуча. Беручи участь у дуелі, індивід орієнтує свою поведінку на ці конвенційні розпорядження; проте, приховуючи свої дії, він орієнтується на вимоги закону. Отже, практичний вплив емпіричної (тобто тут і завжди: в середньому очікуваної для суб'єктивно осмисленої орієнтації поведінки) значущості обох систем установлений в цьому випадку по-різному. Тим часом обом системам ми приписуємо емпіричну «значущість», яка полягає в тому, що поведінка осмислено орієнтується на їх (суб'єктивно усвідомлений) сенс і відчуває його вплив. Природним виразом емпіричної «значущості» системи ми будемо вважати шанс на те, що її звичаї «будуть наслідувати». Це означає, що об'єднані в суспільства індивіди в середньому з достатньою часткою ймовірності розраховують на «відповідне» (в середньому) «вимогам» встановленого порядку поведінки інших, і самі в середньому також підпорядковують свою поведінку та-ким же їхнім очікуванням («відповідна встановленому порядку суспільна поведінка»). Однак необхідно підкреслити наступне: емпірична «значущість» системи не вичерпується усередненою обґрунтованістю «очікувань» одними індивідами, об'єднаними в суспільства, певної фактичної поведінки інших людей. Це лише

найбільш раціональне і соціологічно безпосередньо доступне значення. Але поведінка кожного з індивідів даної системи, орієнтована виключно на те, що інші «чекають» від нього відповідної поведінки, склало б абсолютний суміжний випадок чисто «спільно орієнтованих дій» і свідчило б також про абсолютну лабільність самих цих очікувань. Останні тим більше «обґрунтовані» усередненою ймовірністю, чим більше можна в середньому розраховувати на те, що індивіди орієнтують свої дії не тільки на «очікування» від інших певної поведінки, і в чому більш релевантною мірою поширений серед них суб'єктивний погляд, що для них «обов'язкова» (суб'єктивно осмислено, збагнена) «легальність» ставлення до системи.

Дії злодія і шулера ми будемо визначати як (суб'єктивно) «ті, що суперечать встановленому порядку» громадські дії, а дії, за своєю інтенцією суб'єктивно орієнтовані на цей порядок, але відхиляються від усередненого тлумачення його правил, – як суспільні дії, «що відхиляються від нормативних». За межами цих категорій знаходяться тільки випадки «обумовлених усупільненням дій». Наприклад, будь-хто вважає, що він змушений у своїй поведінці цілераціонально виходити з обов'язку, який він взяв на себе внаслідок факту включеності в суспільство (відмовитися, наприклад, від будь-яких дій через обумовлених ними подальших витрат). Або може (наприклад, в своїх «дружніх зв'язках» або в загальному «стилі життя»), не бажаючи цілераціонально і не помічаючи цього, часом відчувати у відомих аспектах своєї поведінки вплив своєї орієнтації на будь-які узгоджено прийняті встановлення (наприклад, релігійної секти). Провести чіткі межі цих відмінностей в реальності важко. В принципі, взагалі немає різниці в тому, чи проходять громадські дії в рамках смислових відносин суспільно орієнтованих індивідів один з одним або з третіми особами; саме останній тип відносин може переважно складати передбачуваний сенс

об'єднання, що утворився на основі взаємної згоди. Навпаки, дії, орієнтовані на встановлений порядок об'єднання в суспільстві, можуть бути як «співвіднесені з суспільством», тобто ті, що виникають з безпосереднього заняття певної позиції до встановленого порядку (як завжди, суб'єктивно за своїм змістом витлумаченому) даного об'єднання в суспільстві, – отже, спрямованими за своїм передбачуваним змістом або на планомірне повне здійснення емпіричної значущості цих встановлень, або, навпаки, на їх зміну або доповнення до них, – так і діями, «регульованими суспільством», тобто орієнтованими на встановлення суспільства, але не «співвіднесеними з суспільством», як в першому випадку. Однак і ця різниця лабільна.

На даній стадії ми будемо вважати раціональним ідеальним типом об'єднання в суспільстві «цільовий союз», тобто громадські дії із постановленнями про зміст і засоби громадських дій, цілораціонально прийняті всіма учасниками на основі загальної згоди. У згоді про встановлений порядок (його «формулюванні») в ідеально-типовому раціональному випадку всі усупільнено діючі особи суб'єктивно однозначно виговорили умови: які і в яких формах здійснюються дії яких (або яким чином визначаються) осіб («органів союзу») повинні вважатися діями союзу і який «сене», тобто які наслідки, це буде мати для об'єднаних в союзі осіб. Далі, чи будуть і які – матеріальні блага і досягнення доступні до використання в загальних цілях («цілі союзу») громадської діяльності («майно для досягнення певних цілей»). Потім, які органи союзу будуть цим розпоряджатися і яким чином; що учасники повинні робити задля цілей союзу; які дії «потрібні», «забороняються» або «вирішуються» і які переваги вони отримують від своєї участі в діяльності союзу. І нарешті, якими будуть органи союзу, за яких умов і за допомогою яких засобів їм належить діяти для збереження встановленого порядку («апарат примусу»). Кожен індивід, який бере участь в громадських діях,

певною мірою покладається на те, що інші учасники союзу (наближено і в середньому) братимуть участь відповідно до встановленої угоди, і виходить з цього при раціональній орієнтації своєї поведінки. Підстави, які окремих індивід, як він вважає, має для такої впевненості, байдужі для емпіричного існування союзу, якщо об'єктивно існує можливість того, що результати будь-яких, яких би там не було за своїм характером інтересів інших, будуть схилити їх до того, щоб в середньому досить рішуче підтримувати встановлений порядок. Звичайно, ймовірність фізичного або (нехай навіть настільки м'якого, як, наприклад, християнське «братнє» умовляння) психічного примусу в разі недотримання встановлення союзу значно посилює суб'єктивну впевненість у тому, що (в середньому) довіру не буде підірвано, а також і об'єктивну ймовірність того, що згадані очікування обґрунтовані. Дії, які за своїм суб'єктивно усереднено передбачуваним змістом свідчать про наявність «угоди», ми назвемо, на відміну від «громадських дій», орієнтованих на цю угоду, діями, що об'єднують у суспільство. Всередині орієнтованих на угоду дій найважливішим видом «співвіднесених із суспільством» громадських дій є, з одного боку, специфічні суспільні дії «органів», з іншого – громадські дії індивідів, об'єднаних в суспільство, які за своїм змістом співвіднесені з діями органів. Усередині категорії усупільнення, що відноситься до «інститутів» – ми її розглянемо нижче (зокрема, всередині «держави»), – зазвичай поділяють встановлення, які створені для орієнтації цих дій – право інституту (в державі – «публічне право»), і встановлення, що регулюють інші дії індивідів даного інституту. Такий поділ існує і всередині цільового союзу («право союзу» протистоїть тут звичаям, створеним союзом). Однак ми не будемо тут займатися зазначеними протилежностями (які не допускають чіткого визначення).

При повному розвитку цільовий союз являє собою не ефемерне, а тривало існуюче «соціальне утворення». Це означає:

не дивлячись на зміну осіб, що беруть участь в громадських діях союзу, тобто не дивлячись на те, що вони вибувають з її складу, і одночасно в нього весь час входять нові обличчя, звичайно, в ідеально-типовому суміжному випадку – завжди на основі нових угод, він розглядається як той, що залишається ідентичним. Це відбувається до тих пір, поки, незважаючи на зміну складу, можна дійсно очікувати, що дії, орієнтовані на «однакові» встановлення союзу, збережуться в соціологічно релевантному розмірі.

«Однаковим» ж в соціологічному сенсі (суб'єктивно усвідомленим) порядок вважається до того часу, поки за усередненим звичайним мисленням усупільнено об'єднаних індивідів приймається його ідентичність у важливих за усередненими уявленнями пунктах. Вони можуть приймати його більш-менш однозначно, більш-менш наближено: «однаковість» у соціологічному розумінні – лише відносна і мінлива даність. Усупільнені об'єднані в союзі індивіди можуть свідомо змінювати встановлений порядок за допомогою нових суспільно об'єднуючих дій; ці встановлення без будь-якої зміни в згаданих діях можуть змінюватися самі по своєму практичному значенню для дій індивідів внаслідок зміни поширеного усередненого осягнення їх «сенсу» або особливо внаслідок зміни обставин («зміна значення», неточно іменується також зміною мети), а іноді і взагалі втратити своє значення. У подібних випадках той факт, чи буде соціолог з міркувань доцільності розглядати суспільні дії, які змінилися, як «продовження» колишнього або як «нове» соціальне утворення, залежить від наступних факторів: 1) від безперервності змін; 2) від відносного обсягу емпірично збережених колишніх встановлень у вигляді відповідно орієнтованих дій; 3) від тривалого існування органів союзу і апарату примусу або в колишньому складі, або в близькому йому за типом нововведених осіб, або – якщо це нові органи – від того,

чи діють вони аналогічно колишнім. Знову слід зауважити, що і тут переходи носять змінний характер. У такій же мірі є питанням, яке в кожному окремому випадку вирішується по-різному (тобто виходячи з доцільності, яка визначається конкретною дослідницькою метою), в яких випадках об'єднання в суспільство розглядається як «самостійне» утворення і в яких випадках його розглядають як частину ширшого, що виходить за свої межі усупільнення. Останнє можливо в двох випадках.

1. Якщо емпірично «значущі» встановлення громадських дій не кореняться виключно в постановах, сформульованих учасниками цих дій (автономні системи), але громадські дії обумовлені також і тим, що індивіди, які беруть у них участь, орієнтують свої дії (тут, як і завжди: зазвичай) також і на встановлення іншого громадського об'єднання, в якому вони беруть участь (гетерономні системи). Прикладом можуть служити дії церкви стосовно звичаїв політичної влади або навпаки.

2. Якщо органи будь-якого громадського об'єднання, в свою чергу, також певним чином усупільнені в рамках усупільнених органів іншого союзу більшого масштабу; такі, наприклад, органи «полку» в загальному апараті «військового управління» (гетерокефальний цільовий союз на відміну від «автокефального, типу вільного союзу або самостійної держави»). Гетерономія встановлення і гетерокефалія органів управління часто, але не обов'язково, збігаються. В даний час громадські дії в автокефальному союзі зазвичай обумовлені також і орієнтацією дій членів цього союзу на встановлення політичного союзу, отже, вона гетерономно. Соціалістичне «усупільнення» засобів виробництва означало б, що вже сьогодні в значній мірі гетерономна, тобто орієнтована на встановлення інших, перш за все, політичних союзів, суспільна поведінка кожного окремого, тепер в принципі автокефального «підприємства» стала б гетерокефальною, тоюто орієнтованою на органи якої-небудь (будь-якої) «сукупності».

Не кожне громадське об'єднання за згодою веде до виникнення цільового союзу, для якого, відповідно до даної дефініції, повинні бути конститутивними: 1) угода з приводу загальних правил і 2) наявність громадських органів союзу. Об'єднання в суспільство («усуспільнення з нагоди») може бути за своїм призначенням і зовсім ефемерним; наприклад якщо мова йде про спільно задумане вбивство з помсти, яке учасники домовленості мають намір провести найближчим часом; отже, в ньому можуть бути відсутні всі згадані характеристики цільового союзу, крім раціонально встановленого за спільною домовленістю «порядку» громадських дій, який за прийнятою дефініцією вважається тут конститутивним. Гарним прикладом послідовності ступенів від об'єднання в суспільство з нагоди до цільового союзу може служити промислове картелювання, яке починається з простої одноразової домовленості між окремими конкурентами про межі зниження цін і завершується «синдикатом», що володіє великим капіталом, конторами збуту товарів і розгорнутим апаратом управління. Загальним для всіх них є лише встановлений за спільною згодою порядок, який за передбачуваням тут ідеально-типовим точним формулюванням всіх пунктів повинен, в усякому разі, містити вказівку на те, що вважається для учасників договору обов'язковим, що забороняється і що дозволяється. При ізольованому (мислимому в умовах повного абстрагування від якого б то не було «правопорядку») обміні, наприклад в ідеально-типовому випадку повної ясності, домовленість повинна поширюватися принаймні на наступні пункти: 1) обов'язково: передача товарів в процесі обміну і – еwentуально – обов'язок гарантувати право володіння на товари від посягань третіх осіб; 2) заборонено: вимагати повернення обмінених товарів; 3) дозволено: будь-яким чином приваблювати придбаними в обмін товарами. Ізольований раціональний «обмін» такого типу являє собою один із суміж-

них випадків усупільнення без «органів управління». З усіх ознак цільового союзу він має тільки одну – встановлений за домовленістю порядок. Він може бути структурований гетерономно (правом або умовністю) або мати повну автономію, будучи обумовлений в своїх «очікуваннях» обоюсторонньою довірою, заснованою для обох сторін на тому, що інша сторона, якими б інтересами вона не керувалася, буде дотримуватися домовленості. Однак обмін цього типу не може бути названий ні автокефальним, ні гетерокефальною громадською дією, оскільки він взагалі не є стійким «утворенням». Такою ж мірою і наявність актів обміну в якості масового явища, навіть у якості внутрішньо каузально пов'язаних масових явищ («ринку»), звичайно, ні в якому разі не може розглядатися як цільовий союз, більш того, він, в принципі відрізняється від нього. Ви-падок з обміном одночасно наочно ілюструє той факт, що дії, які ведуть до об'єднання в товариства (усупільнені дії), зовсім не обов'язково повинні бути орієнтовані тільки на очікування відповідних дій з боку суспільно об'єднаних осіб. Навпаки, як показує цей приклад, вони орієнтовані також і на очікування того, що треті, не причетні до акту обміну особи, «поставляться з повагою» до результату обміну, до «зміни власника». До цих пір це просто «спільні дії» того типу, який ми згодом будемо називати «діями, заснованими на згоді».

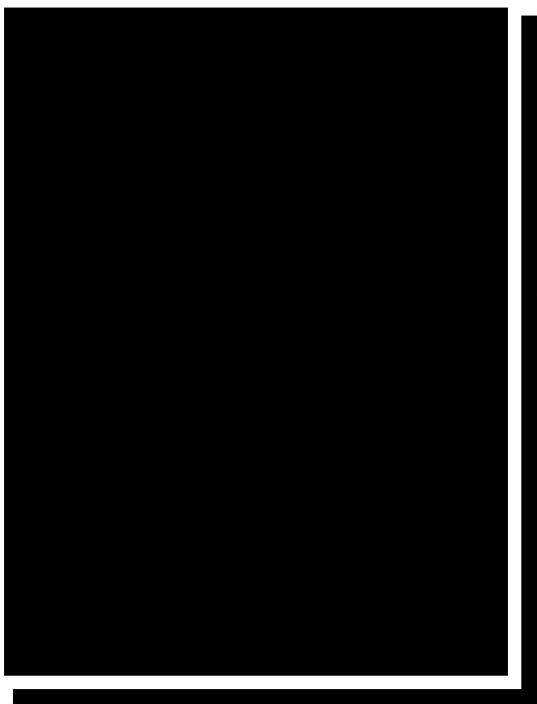
В історії ми виявляємо шкалу, шаблі якої ведуть від «об'єднання у суспільство з нагоди» аж до стійкого «утворення». Типовий зародок того усупільненого об'єднання, яке ми сьогодні називаємо «державою», знаходиться, з одного боку, у вільних «об'єднаннях у суспільство з нагоди», створених любителями здобичі, які вирушали в похід на чолі з обраним ними вождем; з іншого – в таких «об'єднаннях у суспільство з нагоди», до яких вдавалися ті, кому загрожував напад. Тут повністю відсутнє будь-яке майно, що використовується як засіб здійснення

мети, і тривалість. Як тільки похід за здобиччю завершений (вдало або невдало) і здобич розподілена, як тільки небезпека нападу відвернена – об'єднаність у суспільство перестає існувати. Звідси до тривалого усупільнення військовозобов'язаних, систематичного оподаткування жінок, тих, хто не стоїть на військовому обліку, підкорених народів, і далі – до узурпування судових і адміністративних громадських функцій – довгий безперервний шлях. Навпаки, з існуючих для задоволення потреб тривалих громадських об'єднань може в результаті розпаду – і це один з різних супроводжуваних виникненню «народного господарства» процесів – скластися аморфне, таке, що представляє собою суспільно об'єднуючі дії, утворення – «ринок».

«Психічне» ставлення до такого акту його учасників, тобто питання, якими глибокими «внутрішніми мотивами» вони керуються, об'єднуючись і орієнтуючи свої дії на прийняті встановлення, – чи надходять вони таким чином, виходячи з тверезих міркувань доцільності, з гарячої прихильності до спільно прийнятих або передбачуваних загальних цілей, або неохоче приймаючи їх як неминуче зло, як щось відповідне до їх звичної поведінки, або чому-небудь ще, – все це для існування усупільненого об'єднання байдуже до того часу, поки в кінцевому підсумку шанси на таку орієнтацію на домовленість зберігаються в соціологічно релевантному розмірі. У своїх усупільнених діях їх учасники можуть переслідувати зовсім різні, протилежні і взаємовиключні цілі, і дуже часто так воно дійсно і буває. Міжнародний військово-правовий союз, правове усупільнення для спільних дій на ринку з його процесом обміну і боротьбою цін – лише особливо яскраві приклади цього стану справ, який постійно зустрічається. Громадські дії завжди, зрозуміло, є вираженням констеляції інтересів, спрямованої на орієнтацію поведінки, своєї і чужої, на її правила, і ні на що більше, і тому констеляцією інтересів, дуже різною для кожного з учасників.

У найзагальнішій формі зміст зазначеної констеляції інтересів можна чисто формально визначити так, як це вже багаторазово визначалося, а саме в такий спосіб: окремий індивід вважає, що він може розраховувати на спільно прийнятий за допомогою усупільненого об'єднання характер дій іншого або інших, і що в його інтересах повністю орієнтувати на це свої дії.

Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С. 491–507.

НІКЛАС ЛУМАН

Ніклас Луман (1927–1998) – видатний соціолог ХХ століття. З 1971 року Н. Луман став однією з самих значних фігур в інтелектуальному житті Німеччини.

У 1946–1949 рр. Луман отримав юридичну освіту у Фрайбургському університеті. Потім тривалий час працював в адміністрації землі Нижня Саксонія.

У 1960–1961 рр. навчався в Гарварді у Толкота Парсон-са. В 1966 р. захистив одразу дві дисертації по соціології і почав працювати у Мюнстерському університеті.

У 1968 р. Луман став професором Білефельдського університету, де працював до виходу на пенсію в 1993 р.

Головним завданням у діяльності Н. Лумана було створення загальної картини життя суспільства, яке було вирішено в його систематичній макротеорії суспільства.

Книга «Общество общества» («Die Gesellschaft der Gesellschaft»), яка вийшла перед самою його смертю, стала вінцем всієї діяльності вченого.

Загалом Н. Луман написав 77 книг і близько 250 статей з теорії соціального пізнання і системної теорії суспільства.

НЕЙМОВІРНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ

Людські стосунки, та й саме суспільне життя неможливі без комунікації. Тому теорія комунікації не може обмежитися вивченням лише конкретних сфер суспільного життя або окремих видів комунікації, навіть якщо вони привертають особливу увагу в сучасному суспільстві своїми новітніми досягненнями. Малоприйнятною тут вважається і дискусія про поняття. Вона привела б нас до мети, якби ми заздалегідь знали, що дасть нам те чи інше поняття і як воно повинно працювати в теорії. Однак тут неможлива єдина думка, тому ми розглянемо дві різні теоретичні позиції, що дозволяють розвивати теорію далі. Одна теоретична позиція виходить з можливості поліпшення суспільних відносин. У її основі лежить уявлення про досконалість, здоров'я або найкращий стан суспільства в найширшому сенсі цього слова. Ф. Бекон і його послідовники дотримувалися саме такої точки зору. Однак знання і судження, вільні від помилок, не завжди є достатніми умовами збереження соціально-го миру, хоча і служать вдосконаленню форм і прогресивному поліпшенню умов життя людей.

Друга теоретична позиція виходить з так званої тези про «неймовірність». Будучи такою ж далекою від низки фактичних станів суспільства, як і перша теорія, вона спрямована на виявлення очікувань, що складаються в повсякденному житті і на основі її стабільності. Ця позиція дає пояснення взаємозв'язків, які самі по собі є неймовірними, але, тим не менше, виявляють-ся можливими і навіть передбачуваними з високим ступенем достовірності. На відміну від Бекона, Гоббс поклав такого роду

неймовірність в основу своєї політичної теорії. Кант, на відміну від Галілея, не визнавав здатність природного пізнання природи, поставив під сумнів можливість синтетичного судження як такого, сформулював питання про умови його можливості.

В даному випадку питання про практичні поліпшення не є ключовим, тут мова йде про попереднє теоретичне вирішення питання про можливість будь-яких поліпшень взагалі, а саме: як могла б будуватися система, яка перетворює неможливе в можливе, неймовірне в ймовірне?

Подальші міркування засновані виключно на такому формулюванні питання і спрямовані на пошук адекватної теоретичної форми для сфери комунікації. Тільки так можуть бути правильно зрозумілі всі обставини, що забезпечують єдність суспільства. Мають місце і практичні причини, більш помітні в країнах, що розвиваються, і розвинених суспільствах. Було б найвним вважати, що і далі поліпшення будуть можливі на осно-ві «природи» – була б це фізична або людська природа. Якщо розуміти природу як подолану неймовірність, то ми отримаємо інший вимір для оцінки досягнутого або вдосконалюваного. Тоді стане зрозуміло, що будь-який поділ системи повертає нас до неймовірності її рекомбінації.

Теорія комунікації другого типу, перш за все, стверджує наступне: комунікація неймовірна. Вона є неймовірною, хоча ми щодня переживаємо і культивуємо її, більш того, ми не змогли б без неї вижити. Тому необхідно в першу чергу досягнути неймовірності, що стала невидимою. Для цього потрібно зробити, так би мовити, контрфеноменологічне зусилля. Це завдання можна вирішити, якщо уявити комунікацію не як явище, а як пробле-му; якщо не підбирати поняття, яке задовольняє по можливості всі явища, а поставити питання про самі умови можливості комунікації.

Тоді ми відразу ж стикаємося з безліччю проблем і перешкод, які потрібно подолати, щоб комунікація взагалі могла би здійснитися. По-перше, неймовірно те, що один індивід взагалі розуміє те, що має на увазі інший, оскільки присутня автономія і індивідуалізація їх свідомості. Розуміння сенсу можливе тільки у зв'язку з контекстом, але в цій іпостасі спочатку виступає лише утримання власної пам'яті.

По-друге, неймовірність комунікації відноситься до досягнення одержувачів. Неймовірно, що комунікація досягне більшого числа людей, ніж тих, які відносяться до конкретної ситуації. Проблема лежить у просторовому і часовому вимірі. Система взаємодії учасників окремої ситуації завжди гарантує їх практично повну увагу до комунікації, але вона руйнується, якщо предметом комунікації стає небажання її продовжувати. За рамками системи взаємодії діючі в ній правила можуть не виконуватися. Навіть якщо є постійні і мобільні в часі учасники комунікації, все ж неймовірно, що вона завжди зможе забезпечувати їх увагу. У різних ситуаціях люди змушені здійснювати різні дії.

Третя неймовірність комунікації – це неймовірність її успіху. Навіть якщо комунікація буде зрозуміла, то це ще не означає, що вона буде прийнята. Комунікативним «успіхом» ми називаємо сприйняття одержувачем селективного змісту комунікації (інформації) як передумови своєї поведінки і приєднання до цього селективного змісту наступних, що лише підсилює його селективність. Визнання комунікації як передумови своєї поведінки можна вважати дією відповідно до вказівок або переживань, думок і інших когнітивних явищ, заснованих на допущенні про те, що певна інформація відповідає дійсності.

Перераховані складові неймовірності процесу комунікації перешкоджають успіху комунікації з адресатом; одночасно вони є порогами розчарування і призводять до втрати комуні-

кації, яка видається безнадійною. Правило «неможливості відмовитися від участі в комунікації» діє лише в системі взаємодії серед осіб, які відносяться до неї, але навіть тут воно не керує здійсненням комунікації. Комунікації виявляються втраченими, коли досягнення адресатів, розуміння інформації та успіх є недостатньо гарантованими. Однак жодна соціальна система не може виникнути без комунікації, тому виникненням соціальних систем керують неймовірності процесу комунікації, способи їх подолання та трансформації у ймовірність. Процес соціокультурної еволюції можна розуміти як перетворення і збільшення можливостей перспективної комунікації, навколо якої суспільство створює свої соціальні системи. Очевидно, що це не простий, а селективний процес розвитку, який визначає, які види соціальних систем є можливими і що виключається як неймовірне.

Три види неймовірності комунікації підсилюють один одного. Вони не можуть бути перероблені порізно, одна за одною, і трансформовані в ймовірності. Вирішення однієї проблеми ускладнює тим самим вирішення іншої. Коли комунікація зрозуміла правильно, виникає більше причин відмови від неї. Коли комунікація виходить за коло осіб, які беруть участь в ній, розуміння ускладнюється, а відмова від неї спрощується. Філософія, мабуть, зобов'язана своїм виникненням цьому за-кону взаємозростаючих складнощів. Як тільки писемність дала можливість вивести комунікацію за межі кола учасників, обмеженого в просторі і в часі, вже не можна було покладатися на рапсодичний момент віршованого ритму, який здатний захопити лише присутніх; тепер потрібна ще й практична аргументація. Закон взаємного посилення неймовірностей по-різному обмежує рішення проблем і створення можливостей комунікації і означає, що немає прямого шляху до постійного поліпшення взаєморозуміння між людьми. Виходячи з цього, перед нами

виникає проблема розвитку в умовах посиленої несумісності потреб. Правда, в системі сучасної масової комунікації люди живуть під враженням того, що ці проблеми нібито вже давно вирішені. Дійсно, в редакціях або на радіо вони вже не звучать. Тим не менш, виникає питання про те, чи дійсно структури су-часного суспільства є маловизначеними через те, що рішення проблем ускладнюють їх і постійно тягнуть за собою виникнення нових проблем.

Для розвитку теорії нам необхідне поняття, яким в узагальненому вигляді позначалися б усі без винятку установи, які слугують для перетворення неймовірної комунікації в ймовірну, а саме: для всіх трьох основних проблем. Ми пропонуємо позначити такі установи поняттям «посередники». Зазвичай в цьому сенсі говорять тільки про засоби масової інформації, під якими мають на увазі техніку, що слугує для розширення комунікації до неприсутніх (перш за все, друк і радіо). Парсонс відніс сюди поняття символічно генералізованих посередників обміну («*media of interchange*») і створив відповідну теорію стосовно грошових відносин. З тих пір поняття посередників обміну вживається в соціальних науках у двох значеннях, які визначаються тільки по контексту або за допомогою додаткових пояснень. Розгляд цього поняття в контексті проблеми неймовірності у процесі комунікації і тим самим його функціональне визначення могли б подолати плутанину і одночасно сприяти уточненню значення і ролі трьох різних видів посередників обміну. Посередником, який забезпечує розуміння комунікацій на надіндивідуальному рівні, є мова. Вона використовує символічну генералізацію для заміни, уявлення і переробки сприйняття і при цьому вирішує проблему єдиного розуміння. Іншими словами, мова спеціалізована на те, щоб забезпечувати єдине розуміння як основу подальших комунікацій, – хоча це і досить слабка основа.

Поняття посередників поширення не вичерпується засобами масової інформації. Винахід листа вже виконував функцію розширення меж системи безпосередньо присутніх і комунікації face-to-face. Посередником поширення може виступати не тільки лист, але і інші форми фіксації інформації. Вони мають виключно селективну дію на культуру, тому що не тільки неосязно розширюють пам'ять, а й обмежують її завдяки своїй селективності, що важливо для супутніх комунікацій.

Теорія комунікації обмежувалася, в загальному і цілому, цими двома видами посередників, що створювало досить дисбалансовану картину. Як тільки виникло питання про те, які посередники забезпечують успіх комунікації, була створена теорія, яка повністю враховує проблеми комунікації в суспільстві. Третім видом посередників є символічно генералізовані посередники комунікації, через них перш за все реалізується мета комунікації. У сфері соціальних систем Парсонс розрізняє наступні посередники комунікації: гроші, владу, вплив і ціннісні орієнтації (money, power, influence, value commitments). Ми б додали до них істину для системи науки і любов для інтимних відносин. Різні посередники охоплюють найважливіші галузі досягнень цивілізації і основні підсистеми сучасного суспільства. Про це свідчить збільшення шансів комунікації у процесі еволюції, що призводить до утворення соціальних систем і диференціації особливих підсистем в економіці, політиці, науці тощо.

Символічно генералізовані посередники комунікації виникають відразу ж, як тільки техніка поширення інформації забезпечує можливість виходу за межі безпосередньої взаємодії учасників до невідомого числа осіб, які не беруть участі в ній, і до не цілком відомих ситуацій. Іншими словами, вони припускають винахід загальноприйнятого листа. Через сильне розширення інших можливостей гарантії успіху комунікації

в системі взаємодії, пов'язані з безпосередньою участю, перестають діяти. Вони повинні бути замінені або хоча б доповнені більш абстрактними і одночасно більш специфічними посередниками комунікації. Звідси в грецькій класиці розвиваються відповідні нові коди – терміни (*pnytos*, *alutheia*, *philna*) і відповідним чином диференціюються системи норм, що позначають умови, в яких у силу неймовірності комунікації слід враховувати і неймовірність її прийому. З тих пір жодного разу не вдавалося об'єднати умови успіху комунікації в семантику, єдину для всіх ситуацій. Після винаходу друку відмінності між цими посередниками комунікації посилювалися настільки, що зруйнували уявлення про єдину природну морально-правову основу: державні заходи і *amour passion*, наукова істина, отримана методично, гроші і право пішли різними шляхами, спеціалізуючись на подоланні різних видів неймовірностей успішної комунікації. Вони використовують різні шляхи комунікації – державні заходи, наприклад армію і ієрархію управління, *amour passion* – салон, лист або публікацію роману, – що призводить до диференціації різних функціональних систем і в результаті – до відмови від станового поділу суспільства і переходу до сучасного суспільства.

Викладений короткий нарис показує подвійність нашої теоретичної концепції. Система виникає завдяки тому, що неймовірна комунікація стає можливою і нормалізується в соціальних системах. При цьому збільшується неймовірність досягнення одержувачів, але якщо вона долається технічно, то зростає неймовірність успіху комунікації. Культура розвивається завдяки змінам у техніці комунікації в нових умовах. Спосіб, за допомогою якого вона забезпечує засоби переконання, залежить від зміни основних умов, так що один, наприклад, культ «пам'яті», стає зайвим, а інший,

наприклад, культ нового, – стає можливим. В цілому, впадає у вічі тенденція до ще більшої диференціації і спеціалізації і необхідність все більшої інституціоналізації свавілля. При цьому, як і взагалі в еволюції життя, спостерігається прискорення змін, так що подолання зростаючих неймовірностей комунікації розвивається в постійно прискорюючому темпі на основі того, що є в наявності, і тим самим стає все неймовірніше з підстав, пов'язаних із самим часом; воно повинно вибирати те, що протікає швидко.

Роздуми про роль нових засобів масової інформації, що розвиваються сьогодні, спираються на питання про «масовий» вплив посередників комунікації на індивідуальну поведінку. Наслідки для суспільства виникають через те, що індивідуальна поведінка деформується пресою, фільмами і радіо. Саме з цієї точки зору сприймаються знакові зміни в цьому секторі: розширення доступності передач або навіть можливість комунікації прямо зі свого будинку. Безумовно, такі явища слід вивчати, однак у такому вузькому розумінні важливі зміни випадають з поля зору. Адже суспільство – це диференційована система, не просто складена з великої кількості окремих дій, а така, що утворює підсистеми і підсистеми в підсистемах. Лише завдяки зв'язку з підсистемами – сім'єю, політикою, економікою, правом, охороною здоров'я, вихованням – дії можуть набувати суспільної значущості, тобто володіти довгостроковим ефектом.

Якщо ми бажаємо отримати уявлення про те, що змінюється в сучасному суспільстві з точки зору структури можливостей комунікації, то повинні торкнутися великого числа проблем. Проблема неймовірності комунікації сама по собі і уявлення про суспільство як диференційовану систему перебувають у відношенні конвергенції. Адже система – це неймовірність комунікації, перетворена в ймовірність, тому

слід брати до уваги як зміни в техніці поширення комунікації, зміну поняття її успіху, так і зворотний вплив обох проблемних областей одна на одну. Сюди входить і питання, чи зберігаються в умовах диференціації системи безпосередні впливи на індивідуальні установки і мотиви, які в системно-теоретичному сенсі відносяться до навколишнього середовища соціальної системи суспільства і саме тому впливають на нього. Ця проблема латентної, нібито демографічної, ефективності останнім часом порушується при аналізі систем виховання, наприклад, програм домашнього навчання (*hidden curriculum*). Можна припустити (порівнюючи засоби масової інформації з масовим вихованням у школах), що організовані засоби масової інформації селективно обмежують репертуар установок і мотивів, на що можуть спиратися інші підсистеми суспільства.

Звичайно, таку широку програму дослідження можна постійно уточнювати. Ми ж обмежимося прикладами деяких можливих постановок питання. Якщо ми визначаємо функціональні вимоги, необхідні для збереження або розвитку суспільства, то неправильно вважати, що збільшення можливостей успіху комунікації відбувається рівномірно у всіх функціональних областях. Сучасне європейське суспільство в минулому спиралося на нечисленних символічно генералізованих посередників комунікації (насамперед, теоретично і методологічно вивірена істина, гроші, законодавчий поділ політичної влади), які, проте, виявилися вельми ефективними. Цьому відповідала висока значимість науки, економіки та політики для цілісного розуміння суспільства. Загальна теорія соціальної дії Парсонса також передбачає, що всі функціональні області, згідно з логікою їх диференціації, в рівній мірі користуються посередниками комунікації. В даному випадку побажання зводиться в ранг теорії. Однак ми

вважаємо, що для такого узгодження функціональних вимог і можливостей комунікації немає ні природних, ні теоретичних передумов.

Важливо, наприклад, відзначити, що, незважаючи на всі зусилля по зміні особистості, починаючи з виховання і аж до терапевтичного втручання і реабілітації, тут не було створено жодного символічно генералізованого посередника комунікації, хоча ця функціональна область у значній мірі ґрунтується на комунікації. Єдина можливість переконати людей в тому, що вони повинні змінитися, досягається за допомогою взаємодії присутніх. Тут не існує ніякої науково вивіреної технології у строгому сенсі цього слова. Ні істина, ні гроші, ні закон, ні влада, ні любов не є достатніми умовами, що забезпечують успіх. Проблема тягне за собою збільшення витрат на людей і на взаємодію, але при цьому невідомо, чи можна компенсувати технічну неефективність за допомогою витрат і як це зробити.

Поданий приклад показує, що розвиток суспільства – дисбалансований. В одних областях вдається перетворювати неймовірності комунікації у повсякденні очікування, аж до можливості технічного управління комплексними системами, які в своїх істотних процесах ґрунтуються на вільних рішеннях. В інших областях суспільний розвиток стагнує, тому що при зростаючих очікуваннях успіху навіть у простих системах взаємодії виникають розчаровуючі бар'єри неймовірності комунікації.

2. Наступний приклад ми отримали, розглядаючи зворотній вплив техніки поширення інформації на функціональні підсистеми суспільства і на посередників комунікації. Звичайно, винахід друкарства дуже швидко змінив умови реалізації важливих функцій суспільної системи. Так, багато стосовно релігійного радикалізму, який привів у кінцевому підсумку до

конфесійних розбіжностей, можна вважати заслугою друкарства, тому що воно явно підтримувало такі позиції, які нелегко зайняти, навіть ототожнюючи себе з ними. Завдяки книгодрукуванню в сфері політики відкрилася можливість впливу і кар'єри без служби у князів. Відмова від посади при дворі вже не обов'язково означала кінець політичного впливу, що і повинна була враховувати політика. У сфері спілкування та інтимних стосунків книгодрукування, з одного боку, розширювало можливості освіти, а з іншого, – посилювало неправильні прагнення; воно приваблювало можливість наслідування, одночасно приховуючи його. Воно сформулювало правила поведінки, але дозволило дотримуватися їх тільки на свій розсуд. В результаті книгодрукування змінило репертуар поведінки, з якого функціональні підсистеми суспільства вибирають свої операції; воно може або розширити, або обмежити його.

Таке становище виникло після відділення засобів масової інформації від системи освіти і значного розширення ними своїх можливостей. Чи можна визначити основні тенденції подальшого розвитку? У зв'язку з цим слід висловити деякі припущення. Ймовірно, вже виникає новий вид культури трансляції інформації, яка підтверджується поки лише тим, що вона має на увазі в передачах. Чи означає це корупцію влади з боку моралі в сенсі допущення Арнольда Гелена щодо Сполучених Штатів Америки? Чи не має місця зворотний випадок, коли влада без праці корумпує моральність, змінюючи зміст передач?

Чіткіше, ніж теза про те, що засоби масової інформації змінюють передумови політики, проглядаються більш формальні ефекти. Перш за все, через постійне відображення політики в засобах масової інформації змінюється темпоральна структура політики. Вона прискорюється завдяки саморефлексії, оскільки повинна час від часу реагувати на повідомлення про свої дії. Неминучі реверанси з цього приводу надійно виключають орі-

ентацію на політичну теорію і на передумови участі в політиці, які, з одного боку, були неосяжно розширені демократією, з іншого, – знову піддавалися обмеженню тим, що завжди потрібно володіти актуальною інформацією.

Незалежно від предметної області аналізу в його основі лежить загальна теза про селективність усіх можливостей, перетворення неймовірного в ймовірне. На кожному новому рівні неймовірно-ймовірної комунікації, який виник завдяки новій техніці, інституційні рішення повинні бути збалансовані по-новому. І навпаки: хто може гарантувати, що для кожної функціональної області завжди можливі задовільні рішення?

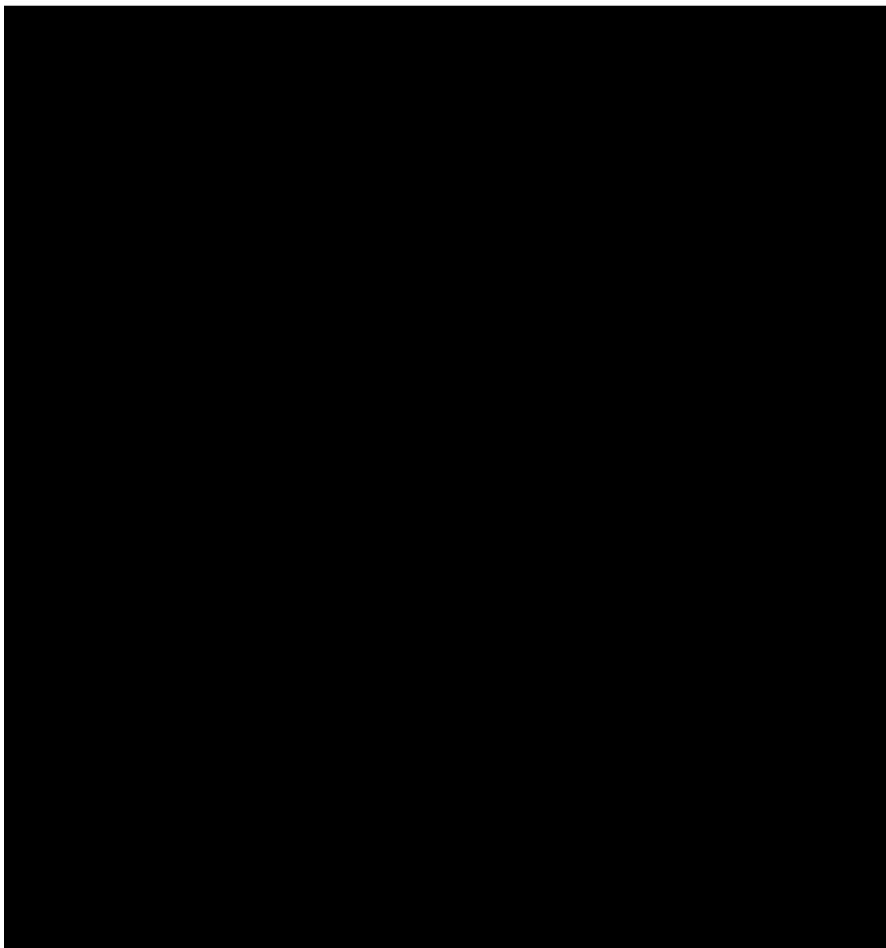
3. Від вже порушеної проблеми безпосереднього зворотного впливу техніки поширення інформації на функціональні системи слід відрізнити питання про зміну організованих системою засобів масової інформації особистих установок і мотивацій дії, на які суспільство може спиратися як на ресурси з тим, щоб селективно мотивувати поведінку, здатну до встановлення соціальних зв'язків. Це, звичайно, має непрямий зворотний вплив на можливості політики, науки, освіти, сім'ї, релігії тощо. Крім того, ці функціональні системи самі по собі безпосередньо реагують на засоби масової інформації без мотивації з боку членів суспільства. Як приклад можна навести «випадок Кюнга» з церковно-політичного життя, в якому провокація і реакція на неї, мужність і нерішучість, прагнення до реформування і фундаменталізм розігруються з огляданням на засоби масової інформації.

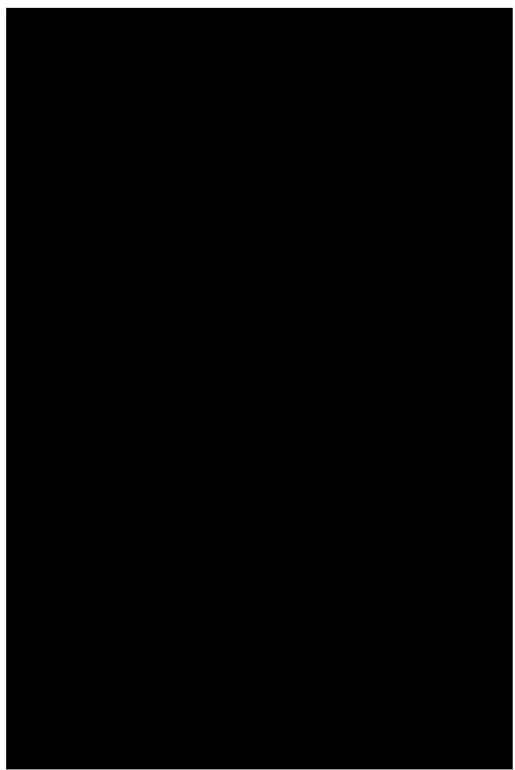
Відволікаючись від цих обставин, ми, можливо, виявимо вже згадану «демократичну» ефективність засобів масової інформації, яка формує колективний менталітет, в свою чергу, визначає умови, важливі для всіх соціальних систем. Зрозуміло, не слід вважати, що, наприклад, телебачення формує у населення в масовому порядку однотипні установки. Швидше,

поширенню підлягають певні передумови роботи преси та телебачення, – передумови, які роблять можливим те, що щось взагалі стає інформацією. Ймовірно, найбільш важлива передумова такого роду полягає в тому, що щось повинно бути новим або відхиляючимся, щоб стати предметом передачі. Це не виключає, а навпаки, включає монотонні повторення (футбол, інформація про нещасні випадки, урядові комюніке, тема злочинності). Подібним принципом відбору є конфлікт. Можна припустити, що передумови, які акцентують переривчастість на тлі безперервності, викликають занепокоєння. Вони одночасно стимулюють і гарантії незмінності, і потребу в них, тобто страх і прагнення. Тому політичній та економічній системам суспільства, незалежно від їх приватно або державно-капітало-лістичного характеру, ймовірно, буде все складніше пристосовуватися до очікувань населення.

«Are we asking the right question?» – прозвучало на одній з конференцій ЮНЕСКО. Чи є ці питання «правильними», а філософ ще спитав би, чи існують «правильні» запитання взагалі? Однак в будь-якому випадку повинна бути можливість більш радикального підходу і більш систематичної постановки проблем дослідження комунікації. Взаємозв'язок неймовірності і утворення системи – одна з концепцій, які пропонуються в цьому зв'язку системною теорією. Якщо виходити з проблеми неймовірності, то ми мимоволі прийдемо нехай до неправильних, але фундаментальних питань, що виявляють у зв'язку з комунікацією і суспільством не просто предмет спеціального дослідження комунікації, а центральну тему теорії суспільства.

Луман Николас. Невероятность коммуникации. Пер. с нем. А.М. Ложеницина // Проблемы теоретической социологии. Вып 3. Отв. ред. А.О. Бороноев. – СПб., Изд. СПбГУ. – 2000.

ФРЕНСІС ФУКУЯМА

Френсіс Фукуяма (народився 27 жовтня 1952 р. в Чікаго, США).

Старший науковий співробітник Центру з питань демократії, розвитку і верховенства права в Стенфорді. До цього обіймав посаду професора і керівника програми міжнародного розвитку в Школі перспективних між-народних досліджень Університету Джонса Хопкінса.

З лютого 2012 р. – провідний науковий співробітник Інституту міжнародних досліджень Фрімена Сполі у Стенфордському університеті.

Фукуяма став відомим завдяки праці «Кінець історії і останній чоловік» (1992), у якій проголосив, що розповсюдження ліберальних демократій у всьому світі може свідчити про кінцеву точку соціокультурної еволюції людства і стати кінцевою формою людського уряду.

Головні праці: *«Большой разрыв» (1999), «Наше пост-человеческое будущее: Последствия биотехнологической революции» (2002), «Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию» (1995), «Конец истории и последний человек» (1992), «Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке» (2004), «Америка на распутье: демократия, власть и неоконсервативное наследие» (2006).*

КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ ТА ОСТАННЯ ЛЮДИНА

ЧАСТИНА ДРУГА. СТАРІСТЬ ЛЮДСТВА **Ідея для універсальної історії**

Універсальна Історія людства – це не те ж саме, що історія універсуму. Це не енциклопедичний каталог усього, що відомо про людство, а спроба знайти осмислену загальну закономірність у розвитку людських суспільств в цілому. Саме по собі прагнення написати Універсальну історію не універсальне для всіх Народів і культур. Незважаючи на те, що західні філософські та історичні традиції зародилися в Греції, письменники давньої Еллади ніколи не мали такого на меті. Платон в «Республіці» говорить про певний природний цикл режимів, Аристотель у «Політиці» обговорює причини революцій і чому один режим змінюється іншим. Він вважав, що жоден режим не може повністю влаштувати людину, і невдоволення веде людей до заміни одного режиму іншим у нескінченному циклі. Демократія в цій послідовності не займає особливого місця, ні в сенсі її доброти, ні в сенсі стабільності; насправді обидва автори вважали, що демократія, має тенденцію змінюватися тиранією. Більш того, Аристотель не припускав безперервності історії. Тобто він вважав, що цикл зміни режимів вкладений у великий природний цикл, в якому катаклізми на кшталт потопу періодично знищують не тільки існуючі людські спільноти, а й саму пам'ять про них, і люди знову починають історичний процес із самого початку. З грецької точки зору історія не секулярна, а циклічна.

Першими дійсно Універсальними Істориками західної традиції виявилися християни. До них існували грецькі і римські спроби писати історію відомого світу, але саме християнство вперше запровадило поняття рівності всіх людей перед Богом, і тим самим – спільної долі всіх народів світу. Християнський історик, подібний св. Августину, не цікавився конкретною історією греків або євреїв як таких; для нього було важливим спокутування людини як людини, подія, що встановлює дію волі Божої на Землі. Всі нації – всього лише гілки одного людства, і доля його може бути зрозуміла в термінах плану Бога щодо людини. Більш того, християнство ввело поняття історії, обмеженої у часі, що починається зі створення людини Богом і закінчується його остаточним порятунком. Для християн кінець земної історії буде відзначений Судним днем, який встановить Царство небесне, і тоді Земля і земні події перестануть існувати в буквальному сенсі. Як зрозуміло показує християнський погляд на історію, «кінець історії» неявно впливає з усіх писань всіх Універсальних Історій. Конкретна історична подія може набути значення лише стосовно якоїсь більшої події або цілі, досягнення якої за необхідності тягне за собою припинення історичного процесу. Остаточний фінал людської історії – саме він надає потенційний сенс всім приватним подіям.

Пожавлення інтересу до стародавніх часів, що мало місце в епоху Ренесансу, забезпечило думки тим історичним горизонтом, якого не вистачало найдревнішим. Кілька авторів того періоду, включаючи Паскаля, запропонували порівнювати історію з життям людини і висунули ідею, що сучасна їм людина, яка володіє досягненнями древніх, живе в період «старості людства». Однак найважливіші з ранніх спроб написати секулярну версію Універсальної Історії були зроблені в зв'язку з виробленням у шістнадцятому столітті наукового

методу. Ми цей метод пов'язуємо з іменами Галілея, Беко-на і Декарта, котрі припустили можливість пізнання і в силу цього підкорення природи, яка повинна підкорятися набору взаємопов'язаних й універсальних законів. Знання цих законів не тільки доступне людині як такій, а й може накопичуватися, тому наступні покоління можуть бути позбавлені від праць і помилок попередніх. Сучасне поняття прогресу було породжене успіхами природничих наук, і Френсіс Бекон стверджував перевагу сучасності над старовиною, спираючись на такі винаходи як компас, книгодрукування і порох. Найбільш опукло сформулював, поняття прогресу як накопичення і нескінченного надбання знань Бернар Ле Був'є де Фонтенель у 1688 році: «Добре освічений розум містить у собі, так би мовити, всі розуми попередніх століть, це є єдиний ідентичний розум; який вироблявся і поліпшувався постійно... але я змушений зізнатися, що розглянута людина не матиме старості, вона буде завжди здатна на те, що відповідає її юності, і буде все більш здатна на те «що відповідає її розквіту; якщо залишити алегорію, то можна сказати, що людина ніколи не виродиться, і не буде кінця росту і розвитку мудрості людської». Прогрес, який передбачав Фонтенель, належить головним чином до галузі наукових знань; автор не розробляв теорії соціального або політичного прогресу. Батьком сучасного поняття про соціальний прогрес був Макіавеллі, бо це він запропонував звільнити політику від моральних обмежень класичної філософії, і він сказав, що людина повинна підпорядкувати собі фортуна. Інші теорії прогресу були висунуті авторами епохи Просвітництва; такими як Вольтер, французькі енциклопедисти, економіст Тюрго і його друг і біограф Кондорсе. Робота Кондорсе «Прогрес людського розуму» містить опис десяти стадій Універсальної Історії людини, остання ера, якої ще належить досягти, характеризується рівністю можливостей,

свободою, раціональністю, демократією і загальною освіченістю. Подібно Фонтенелю, Кондорсе не ставив меж здатності людини до вдосконалення, неявно припускаючи можливість одинадцятої стадії, яка невідома сучасній людині.

Найбільш серйозні спроби написання Універсальної Історії були зроблені в традиції німецького ідеалізму. Ідея була запропонована великим Іммануїлом Кантом в есе 1784 року «Ідея Універсальної Історії з космополітичної точки зору». Ця робота, що містить усього шістнадцять сторінок, визначила основні напрямки для всіх подальших спроб написання Універсальної Історії. Кант повністю усвідомлював, що «ідіо-тичний напрям всього людського» не має ніякої видимої за-кономірності і що людська історія здається безперервним ланцюгом воєн і жорстокостей. І все ж він ставив питання, чи немає в історії людства якогось регулярного руху, такого, який здається хаотичним з точки зору індивіда, але в якому можна виявити повільну і прогресивну довготривалу тенденцію. Це було правильно, зокрема, в історії розвитку людського розуму. Наприклад, жоден індивід не міг би відкрити всю математику, але накопичувальний характер математичного знання дозволяв кожному новому поколінню будувати нове на фундаментах досягнень попередніх. Кант припустив, що історія має кінцевий пункт, тобто кінцеву мету, передбачувану сучасними можливостями людини, яка надає сенс усій історії. В якості такого кінцевого пункту він розглядав здійснення людської свободи, оскільки «суспільство, в якому свобода під зовнішніми законами в найвищому рівні асоціюється з нездоланною силою, тобто з абсолютно справедливим цивільним утворенням, є найголовнішою проблемою, порушеною Природою перед родом людським». Досягнення такого справедливого громадянського устрою і його універсалізація на весь світ є тому критерієм, за яким розуміється прогрес в історії. Цей критері-

рій також дає стандарт, користуючись яким, можна зробити титанічну роботу з абстрагування, необхідну для відділення істотного в цій еволюції від маси випадкових фактів і подій, що становлять сирий матеріал історії. Тоді питанням, на яке повинна відповісти Універсальна Історія, стає таке: розглядаючи всі часи і всі громадські утворення, чи можна сказати, що існує всеосяжна причина очікувати загального руху людства в сторону республіканського правління, тобто того, що ми зараз називаємо ліберальною демократією.

Кант також дав в загальних рисах начерк механізму, який буде рухати людство до вищого рівня раціональності, що представляється ліберальними інститутами. Цей механізм не розум, а його протилежність: егоїстичний антагонізм, створений людською «асоціальною соціабельністю», яка змушує людей залишати війну всіх проти всіх і об'єднуватися в громадянські суспільства, потім заохочує мистецтва і науки, що дозволяють цим товариствам бути конкурентоспроможними в боротьбі один з одним. Саме змагальність і марнославство людини, її бажання панувати і правити будуть джерелом соціальної творчості, що гарантує реалізацію потенціалу «майбутніх поколінь аркадського пастушачого життя».

Саме по собі есе Канта ще не давало моделі Універсальної Історії. Написана, коли філософу було шістдесят років, «Ідея» лише вказувала на необхідність нового Кеплера або Ньютона, який міг би пояснити універсальні закони історичної еволюції людини. Кант зауважував, що геній, який зробив би таку роботу, повинен бути і філософом, щоб розуміти, що важливо в справах людських, і істориком, який може поєднати історію всіх часів і народів в осмислене ціле. Він повинен буде простежити «вплив грецької історії на створення і розпад Римської держави, яка поглинула греків, потім римський вплив на варварів, що зруйнували, в свою чергу, Рим, і так далі, до наших

часів; якщо звести разом епізоди з історій освічених народів, можна виявити регулярний прогрес у створенні держав нашого континенту (що, ймовірно, дасть, врешті-решт, закон, який можна застосовувати і до всіх інших)». Це історія послідовних руйнувань цивілізацій, але кожен катаклізм зберігав щось від попереднього періоду і тим готував шлях життя більш високого рівня. Завдання написання такої історії, скромно стверджував Кант, виходить за рамки його можливостей, але якщо воно буде вирішене, то внесе свій вклад у досягнення повсюдного республіканського правління, давши людині чітке бачення її майбутнього.

Кантовський проект написання Універсальної Історії, одночасно філософськи серйозної і заснованої на володінні емпіричної історією, залишився для завершення після смерті філософа його спадкоємцю в наступному поколінні, Георгу Вільгельму Фрідріху Гегелю. Гегель ніколи не мав гарної репутації в англосаксонському світі, де його називали реакційним апологетом пруської монархії, предтечею тоталітаризму двадцятого століття і, що з англосаксонської точки зору всього гірше, важким у читанні метафізиком. Ця упередженість до Гегеля не дозволяла бачити його важливу роль як одного із засновників сучасної філософії. Хочемо ми визнати цей борг чи ні, але Гегелю ми зобов'язані найфундаментальнішими аспектами сьогоднішньої нашої суспільної свідомості.

Примітно, наскільки система Гегеля виконала всі конкретні пропозиції Канта з Універсальної Історії, як за формою, так і по суті. Подібно до Канта, Гегель назвав свій проект написанням загальної Історії, яка покаже «прояв Духу тобто колективної людської свідомості в процесі пізнання того, чим Дух є потенційно». Гегель намагався показати «добро», що міститься в різних реальних державах і цивілізаціях історії, причини, за якими вони врешті-решт звалилися,

і «зародки освіти», які переживали кожен катаклізм і тим самим вимошували шлях вищих рівнів розвитку. Подібно до Канта з його баченням «антигромадської громадськості» людини, Гегель бачив причини прогресу в історії не в поступовому розвитку розуму, але в сліпий грі пристрастей, які ведуть людей до конфлікту, революції і війни – його знаменита «хитрість розуму». Історія рухається вперед в безперервному процесі конфлікту, в якому системи мислення, як і політичні системи, стикаються і розвалюються через свої внутрішні протиріччя. Тоді вони замінюються системами менш суперечливими і більш високого рівня, і ті породжують нові й різні протиріччя, так звана діалектика. Гегель був одним із перших європейських філософів, хто прийняв всерйоз «історію інших народів» поза Європою, наприклад Індії і Китаю, і включив її у свої побудови. І, як постулював Кант, існував кінцевий пункт історичного процесу, і цей пункт – здійснення свободи на Землі: «Історія світу є нічим іншим, як прогресом усвідомлення Свободи». Хід Універсальної Історії міг бути зрозумілий як зростання рівності людської свободи, сформульоване в сентенції Гегеля: «Східні народи знали, що один вільний; греки і римляни – що тільки деякі вільні; в той час як ми знаємо, що всі люди абсолютно (людина як така) вільні». Для Гегеля втіленням людської свободи була сучасна конституційна держава, або, знову ж таки, те, що ми назвали ліберальною демократією. Універсальна Історія людства є нічим іншим, як прогресивним сходженням до повної розумності, до точного усвідомлення того, як ця розумність виражається в ліберальному самоврядуванні.

Гегеля часто звинувачують в обоженні держави і влади, а тому оголошують ворогом лібералізму і демократії. Повний розгляд подібних звинувачень виходить за рамки цієї роботи. Тут досить буде сказати, що Гегель сам себе вважав

філософом свободи, який кульмінацію всього історичного процесу бачить у реалізації свободи за допомогою конкретних політичних і громадських інститутів. З тим же успіхом Гегеля можна вважати не поборником держави, а захисником громадянського суспільства, тобто філософом, який захищає незалежність величезного царства приватної економіки і політичної діяльності від контролю держави. Принаймні саме так розумів його Маркс і нападав на Гегеля як на апологета буржуазії.

Щодо діалектики Гегеля існує серйозне незрозуміння. Воно почалося з думки соратника Маркса Фрідріха Енгельса, який вважав, що діалектика – «метод», який можна взяти у Гегеля окремо від змісту його системи. Інші стверджували, що для Ге-геля діалектика є метафізичним засобом, за допомогою якого можна вивести історію людства в цілому з апіорних, або логічних вихідних принципів, незалежно від емпіричних даних і знання реальних історичних подій.

Така точка зору необґрунтована: читання історичних робіт Гегеля показує, що в них важлива роль відводиться історичній випадковості і грі збігів. Діалектика Гегеля подібна до діалогу Сократа, його платонівського попередника, тобто розмови двох людей про важливий предмет, наприклад, природу добра або сенс справедливості. Такі дискусії вирішувалися на основі принципу суперечності: тобто виграє сторона, яка менш собі суперечить, або якщо в процесі розмови з'ясовується, що обидві сторони суперечать самі собі, то з двох вихідних позицій виникає несуперечлива третя. Однак ця третя позиція може сама містити нові, непередбачені протиріччя, починаючи тим самим новий діалог і нове вирішення.

За Гегелем, діалектика присутня не тільки на рівні філософських дискусій, а й між суспільствами, або, користуючись термінами сучасної науки, між соціо-економічними системами.

Історію можна описати як діалог між товариствами, в яких сторони з серйозними внутрішніми протиріччями зазнають поразки і змінюються іншими, що зуміли ці протиріччя подолати. Таким чином, за Гегелем Римська імперія в кінцево-му підсумку загинула тому, що встановила універсальну рівність всіх людей перед законом, але без визнання їхніх прав і внутрішньої людської гідності. Таке визнання вдалося знайти лише в іудео-християнській традиції, яка встановила універсальну рівність всіх людей на основі їх моральної свободи. Християнський ж світ, в свою чергу, виявився об'єктом інших суперечностей. Класичним прикладом може слугувати середньовічне місто, що захищало своїх купців і торговців, які становлять зародок капіталістичного економічного ладу. Їх економічна ефективність врешті-решт оголила ірраціональність моральних обмежень економічної продуктивності і тим скасувала те саме місто, яке їх породило.

Чим Гегель найбільш істотно відрізняється від ранніх творців Універсальної Історії на зразок Фонтенеля і Кондорсе, це своїм набагато глибшим філософським обґрунтуванням таких концепцій, як природа, свобода, історія, істина і розум. Нехай Гегель і не був першим філософом, який писав про історію, він був першим філософом історії, тобто філософом, який вірив в історичну відносність суті істини. Гегель стверджував, що вся людська свідомість обмежена конкретними соціальними і культурними умовами навколишнього середовища, або, як ми говоримо, «його часом». Думки минулих часів, належать вони звичайним людям або ж великим філософам і вченим, є істинними не абсолютно або «об'єктивно», а лише щодо того історичного або культурного горизонту, в якому жив їх автор. Тому людська історія повинна розглядатися не тільки як спадкоємність різних цивілізацій і рівнів матеріальних здобутків, але, що важливіше, як наступність

різних форм свідомості. Свідомість – спосіб мислення людей про фундаментальні питання добра і зла, види діяльності, які вважаються прийнятними, системи релігійних вірувань, навіть способи сприйняття світу згодом змінюється докорінно.

А оскільки мінливі точки зору суперечать одна одній, це означає, що величезна більшість їх були неправильними, тобто були формами «помилкової свідомості», що виявляється подальшою історією. Найбільші релігії світу, згідно з Гегелем, не були істиною в собі, але ставали ідеологіями, що виникали з конкретних історичних потреб людей, які в них вірили. Християнство, зокрема, стало ідеологією, яка виросла з рабства, і оголошена ним рівність людей служила інтересам рабів у боротьбі за своє визволення.

Сьогодні важко оцінити радикальну природу гегелівського історизму, оскільки він давно став елементом нашого інтелектуального кругозору. Ми припускаємо, що є «історичний перспективізм» для мислення, і поділяємо загальне упередження проти способу мислення, який «несучасний».

Радикальність гегелівського історизму очевидно проявляється в самій його концепції людини. За одним важливим винятком майже кожен філософ, який писав до Гегеля, вважав, що є така річ, яка називається «людська природа», тобто більш-менш постійний набір властивостей: пристрасті, бажання, здібності, чесноти і так далі, що характеризують людину як таку. Окремі люди можуть помітно відрізнитися одна від одної, але суть людської натури з часом не змінюється, буде це китайський селянин або сучасний європейський профспілковий діяч. Цей філософський погляд відображав загальноприйнятий штамп, що «людська природа незмінна», який зазвичай застосовувався в контексті з якою-небудь найменш привабливою людською рисою – жадібністю, хіттю або жорстокістю. Гегель же, не заперечуючи, що у людини є

природна сторона, яка виникає з таких потреб тіла, як їжа або сон, вважаю, що в найбільш своїх істотних рисах людина не детермінована і тому вільна формувати свою власну природу.

Таким чином, за Гегелем, природа бажань людини не є даністю на всі часи, але змінюється від періоду до періоду і від культури до культури. Наприклад, мешканець сучасної Америки, Франції або Японії більшу частину своєї енергії витрачає на гонитву за речами – автомобіль певного типу, спортивне взуття, модельне плаття або за статусом: правильний район проживання, або школа, або робота. Майже всі ці об'єкти бажання навіть не існували в більш ранні часи і навряд чи стали б предметом бажання жителя злиденної країни третього світу, який свій час витрачає на задоволення найбільш фундаментальних потреб, таких як житло або їжа. Консюмеризм і наука маркетингу, яка його обслуговує, звертаються до бажань, в буквальному сенсі створених самою людиною, бажань, які в майбутньому зміняться іншими. Наші теперішні бажання створені нашим соціальним оточенням, а воно, у свою чергу, є цілком продуктом нашого історичного минулого. І конкретні предмети бажання – це лише один аспект «людської природи», який змінився з часом; розвинулася також важливість бажання в порівнянні з іншими елементами людського характеру. Тому Універсальна Історія Гегеля враховує не тільки прогрес знання й інститутів, а й зміну самої природи людини, оскільки в природі людини не має фіксованої природи, не бути, але ставати чимось іншим по відношенню до того, чим вона була.

У чому Гегель відрізняється від Фонтенеля і від більшості радикальних істориків, які прийшли після нього, – це в тому, що він не вірив, ніби історичний процес буде тривати нескінченно, а вважаю, що цей процес прийде до кінця

з встановленням вільних суспільств в реальному світі. Це буде, кажучи іншими словами, кінець історії. Звичайно, тут не мається на увазі, що припиниться потік подій, пов'язаних з народженнями, смертями, громадською діяльністю людства, або що буде досягнута межа фактичних знань про світ. Але Гегель визначав історію як прогресивний рух людини до більш високих рівнів розуму і свободи, і цей процес має логічний кінцевий пункт в досягненні абсолютної самосвідомості. Ця самосвідомість, вважав Гегель, міститься в його філософській системі, як людська свобода полягає в ліберальній державі, яка виникла після Французької революції в Європі та після Американської революції в Північній Америці. Коли Гегель оголосив, що історія закінчилася після битви під Ієною в 1806 році, він точно не мав на увазі, що ліберальна держава перемогла у всьому світі, в той момент її перемога була не очевидна навіть у цьому куточку Німеччини. Це слід було розуміти так, що принципи свободи і рівності, які лежать в основі сучасної йому ліберальної держави, були відкриті і реалізовані в більшості розвинених країн і що немає альтернативних принципів або форм соціальної або політичної організації, вищих, ніж лібералізм.

Іншими словами, ліберальні суспільства вільні від «протиріч», що характеризують більш ранні форми організації суспільства, і тому приведуть до кінця діалектику історії. Ще коли Гегель тільки сформулював свою систему, люди не були налаштовані сприймати серйозно його заяву, що історія закінчується на сучасній ліберальній державі. Майже відразу ж Гегель піддався атаці з боку іншого великого письменника Універсальної Історії Карла Маркса. Ми, зокрема, тому не усвідомлюємо свій великий інтелектуальний борг перед Гегелем, що його спадщина прийшла до нас через Маркса, який використовував суттєві фрагменти гегелівської системи у

власних цілях. Маркс сприйняв від Гегеля твердження про фундаментальну історичність діянь людини, поняття про те, що людське суспільство розвинулося від первісних соціальних структур до більш складних і високорозвинених. Він також погоджувався, що історичний процес в основі своїй діалектичний, тобто що ранні форми політичної та соціальної організації містили внутрішні «протиріччя», які стали згодом очевидні, привели до краху цих форм і заміни їх чимось вищим. І Маркс поділяв віру Гегеля в можливість кінця історії. Тобто він передбачав остаточну форму суспільства, вільного від протиріч і з досягненням цієї форми історичний процес повинен був припинитися.

У чому Маркс відрізнявся від Гегеля – в тому, яке саме суспільство повинно виникнути в кінці історії. Маркс вважав, що ліберальна держава не в змозі вирішити одне фундаментальне протиріччя – протиріччя класового конфлікту, боротьбу між буржуазією і пролетаріатом. Маркс обернув історизм Гегеля проти самого Гегеля, стверджуючи, що ліберальна держава є не універсалізацією свободи, а перемогою свободи лише для одного класу – класу буржуазії. Гегель вірив, що відчуження відділення людини від самої себе і подальша втрата контролю над своєю долею – адекватно дозволяється в кінці історії філософським визнанням, яке можливе в ліберальній державі свободи. Маркс же зауважував, що в ліберальному суспільстві людина залишається відчужена від самої себе, оскільки капітал, створення людини перетворюється в її владу і господаря і управляє ним самим. Чиновництво ліберальної держави, яку Гегель назвав «універсальним класом», оскільки вона представляє інтереси народу в цілому, за Марксом представляє лише приватні інтереси всередині громадянського суспільства, тобто інтереси панівних у ньому капіталістів. Гегель як філософ

не досяг абсолютної самосвідомості, але сам був продуктом свого часу, апологетом буржуазії.

Кінець історії в Марксистському сенсі настане тільки з перемогою істинного «універсального класу» пролетаріату, і наступним досягненням глобальної комуністичної утопії, яка раз і назавжди покладе край класовій боротьбі.

У наш час марксистська критика Гегеля і ліберального суспільства настільки відома, що навряд чи варто її повторювати.

І все ж монументальна поразка марксизму як базису для реального суспільства стала більш ніж очевидною через 140 років після виходу «Комуністичного маніфесту», підняла питання про те, чи не була Універсальна Історія за Гегелем більш проорокою. В середині нашого століття це питання поставив Олександр Кожев, французький філософ російського походження, який в тридцятих роках провів у Парижі серію семінарів, що мали великий резонанс. Якщо Маркс був найбільшим інтерпретатором Гегеля в дев'ятнадцятому столітті, то Кожев точно був його найбільшим інтерпретатором в двадцятому. Як і Маркс, Кожев не вважав себе зобов'язаним всього лише витлумачити думку Гегеля, а розвивав її творчо, будуючи на ній власне розуміння сучасності. Раймон Арон дає нам поглянути на яскравість і оригінальність Кожева: «Кожев захоплював аудиторію інтелектуалів, схильних до сумніву і критики. Чому? Його талант, його діалектична віртуозність у чомусь йому допомагали... Його ораторське мистецтво було тісно пов'язане з його особистістю і предметом розмови. Предметом була і світова історія, і «Феноменологія» Гегеля. Друга проливала світло на першу. Все набувало сенсу. Навіть ті, хто з підозрою ставиться до розмов про історичне провидіння, хто підозрює штучність під маскою мистецтва, не могли встояти проти чарів, і в той момент розумність, якою оратор наділяв час і події, здавалася цілком доведеною».

Стрижнем вчення Кожева була дивовижна заява, що Ге-гель був по суті правий і що світова історія, з усіма її вивихами і поворотами, зробленими в наступні роки, насправді скінчилася в 1806 році. Важко прорватися крізь шари іронії Кожева до того, що він дійсно хотів сказати, але за цим очевидно дивним судженням криється думка, що принципи свободи і рівності, народжені Французькою революцією, втілилися в тому, що Кожев назвав сучасною «універсальною і однорідною державою», яка втілила кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства, поза якою подальший прогрес неможливий. Кожев, зрозуміло, знав про те, що після 1806 року відбулося багато кривавих воєн і революцій, але це він розглядав по Суті як «підтягування провінцій». Іншими словами, комунізм не був вищим станом у порівнянні з ліберальною демократією, він був частиною тієї ж стадії історії, яка врешті-решт універсалізує поширення свободи і демократії на весь світ. Хоча більшовицька і китайська революції здавалися той час монументальними подіями, єдиним довготривалим ефектом їх повинно було стати поширення вже встановлених принципів свободи і рівності на раніше відсталі і пригноблені народи і примушування розвинених країн, які вже живуть за цими принципами, до більш повної їх реалізації.

Яскравість думки Кожева, як і її незвичайність, видно з наступного уривка: «Спостерігаючи, що відбувається навколо мене, і обдумуючи, що сталося в світі після битви під Ієною, я зрозумів, що Гегель мав рацію, коли бачив у цій битві кінець Історії, правильно його назвавши. У цій битві і за допомогою неї авангард людства фактично встановив межу і мету, тобто кінець історичної еволюції Людини. Те, що відбувалося далі, було не чим іншим, як географічним поширенням універсальної революційної сили, актуалізованої у Франції Робесп'єром і Наполеоном. Із справді історичної точки зору дві світові

війни з їх шлейфом великих і малих революцій мали тільки один ефект: підтягування відсталих цивілізацій периферійних провінцій на рівень найбільш просунутої (реально чи віртуально) європейської історичної позиції. Якщо радянізація Росії і комунізація Китаю хоч чимось більше значать, ніж демократизація імперської Німеччини (така, яка була здійснена гітлеризмом), або сходження того до незалежності, або навіть самовизначення папуасів, то лише тим, що китайсько-радянська актуалізація робесп'єрианського бонапартизму зобов'язує постнаполеонівську Європу прискорити усунення суттєвих і в тій чи іншій мірі анахронічних наслідків її дореволюційного минулого».

Повним втіленням принципів Французької революції були для Кожева країни післявоєнної Західної Європи, тобто ті капіталістичні демократії, які домоглися високого ступеня матеріального достатку і політичної стабільності, оскільки це були суспільства без збережених фундаментальних «протиріч». Самозадоволені і самопідтримуючі, вони не мали подальших великих політичних цілей, за які варто було б боротися, і могли займатися суто економічною діяльністю. Кожев в кінці життя залишив викладання заради адміністративної роботи в апараті Європейського Співтовариства. Кінець історії, як він вважав, означав не лише кінець масштабної політичної боротьби і конфліктів, а й кінець філософії; а Європейське Співтовариство здавалося відповідним інститутом для втілення кінця історії.

За Універсальними Історіями, створеними монументальними працями Гегеля і Маркса, пішли інші, не настільки значні. Друга половина дев'ятнадцятого століття бачила досить багато щодо оптимістичних теорій про прогресивну соціальну еволюцію, зокрема позитивіста Огюста Конта і соціал-дарвініста Герберта Спенсера. Останній вважав, що

соціальна еволюція є частиною процесу біологічної еволюції і підпорядковується тим же законам виживання найбільш пристосованих.

Двадцять століття також було свідком кількох спроб створення Універсальної Історії хоча і набагато в більш похмурому забарвленні, в тому числі «Занепад Європи» Освальда Шпенглера і «Осягнення історії» Арнольда Тойнбі, який черпав натхнення з книги Шпенглера. І Шпенглер, і Тойнбі ділять історію на історії різних народів – «культур» у першого і «товариств» у другого, кожне з яких оголошується підлеглим деяким однакою законом зростання і загнивання. Таким чином, вони порушили традицію, яка була започаткована християнськими істориками і дійшла до кульмінації у Гегеля і Маркса, вважати історію людства однакою і спрямованою. У певному сенсі Шпенглер і Тойнбі повернулися до циклічної історії окремих народів, властивої грецькій та римській історіографії. Хоча обидві роботи свого часу широко читалися, в них обох є схожий органічний дефект: проведення сумнівної аналогії між культурою або суспільством і біологічним організмом. Шпенглер залишається популярним через свій песимізм, і, мабуть, він вплинув на державних діячів на кшталт Генрі Кіссінджера, але жоден з цих авторів не досяг глибини своїх німецьких попередників.

Останньою значною Універсальною Історією, написаною в двадцятому столітті, була не робота окремого дослідника, а колективна праця групи фахівців із суспільних наук, в основному американців, написана після Другої світової війни під загальною рубрикою «теорії модернізації». Карл Маркс у передмові до англійського видання «Капіталу» стверджував, що «Країна, яка промислово розвинена більше за інші, пока-зує менш розвиненим образ їхнього власного майбутнього». Так було висловлено, свідомо чи ні, перше припущення теорії

модернізації. Великою мірою спираючись на роботи Маркса і соціологів Вебера і Дюркхайма, теорія модернізації стверджує, що промисловий розвиток слідує логічно послідовній закономірності росту і свого часу створить однакові соціальні та політичні структури, які об'єднують різні культури і країни. Вивчаючи такі країни, як Великобританія чи Сполучені Штати, які раніше за інші індустріалізувалися і демократизувалися, можна відкрити загальну закономірність, за якою в кінцевому підсумку будуть розвиватися всі країни. У той час як Макс Вебер дотримується безнадійного і песимістичного погляду на зростаючий раціоналізм і секуляризм історично-го «прогресу» людства, післявоєнна теорія модернізації надає його ідеям рішуче оптимістичний і, як хочеться сказати, типowo американський відтінок. Хоча серед прихильників теорії модернізації немає згоди про те, якою буде нелінійна еволюція історії і чи є у модернізації альтернативні шляхи, ніхто з них не сумнівається, що історія має спрямованість і що в її кінці лежить ліберальна демократія промислово розвинених країн. У п'ятдесятих і шістдесятих роках вони з великим ентузіазмом хотіли припрягти свою нову суспільну науку, щоб допомогти здобувшим незалежність країнам третього світу в економічному і політичному розвитку.

Зрештою теорія модернізації стала жертвою звинувачення в етноцентричності, тобто в тому, що вона зводить досвід розвитку Північної Америки і Західної Європи в ранг універсальної істини, не визнаючи її «культуральної обмеженості». «В результаті політичної і культуральної гегемонії Заходу, – писав один критик, – заохочується етноцентрична точка зору, що тільки політичний розвиток Заходу дає життєздатну модель». Ця критика була глибше простого зауваження, що є багато альтернативних шляхів, крім тих, за якими пішли країни на зразок Великобританії і Америки. Вона ставила під сумнів

саме поняття модернізації, зокрема питання про те, чи всі країни захочуть приймати західні принципи ліберальної демократії і чи немає інших рівно життєздатних вихідних і кінцевих культуральних пунктів. Звинувачення в етноцентризмі прозвучало для теорії модернізації похоронним дзвоном, оскільки соціологи, які формулювали цю теорію, дотримувалися тих же релятивістських припущень, що і їх критики: вони вважали, що немає наукової або емпіричної підстави, на якій можна захищати цінності ліберальної демократії, і могли тільки виправдовуватися, що зовсім не хотіли бути етноцентричними.

Цілком допустимо сказати, що неймовірний історичний песимізм, породжений двадцятим століттям, дискредитував майже всі Універсальні Історії. Використання марксової концепції «Історії» для виправдання терору в Радянському Союзі, Китаї та інших комуністичних країнах додало цьому слову дуже зловісної конотації в очах багатьох. Ідея, що історія має напрямок, зміст, що вона рухається поступально або хоча б що вона всеосяжна, дуже далека від багатьох напрямків думки нашого часу. Говорити зараз про Світову Історію, як це робив Гегель, – значить викликати пирхання і презирливу поблажливість з боку інтелектуалів, які вважають, що сприймають світ у всій його складності і трагічності. І не випадково, що в нашому столітті єдиними, хто досяг якоїсь популярності, письменниками Універсальної Історії були Шпенглер і Тойнбі, які описали захід і розкладання західних цінностей і інститутів.

Але, хоча наш песимізм і зрозумілий, йому суперечить емпіричний хід подій другої половини століття. І треба запитати себе, чи не стає наш песимізм свого роду позою, прийнятою так само легко, як оптимізм в дев'ятнадцятому столітті. Тому що наївний оптиміст, чії очікування не справдилися, виглядає безглуздо, в той час як песиміст, прогнози якого зазнали краху, зберігає вид серйозний і глибокодумний. Так що йти

другим шляхом безпечніше. Але поява демократичних сил там, де, ніхто не очікував їх існування, нестабільність авторитарних форм правління і повна відсутність несуперечливих теоретичних альтернатив ліберальної демократії змушує нас знову порушити старе питання Канта: чи існує Універсальна Історія людства, якщо дивитися з точки зору куди більш космополітичної, ніж була можлива в часи Канта?

Ф. Фукуяма. Конец истории и последний человек / Перевод с английского М.Б. Левина. – Издательство АСТ, – 2004 .

САМЮЕЛЬ ГАНТИНГТОН

Самюель Гантінгтон (18 квітня 1927 р. – 24 грудня 2008 р.) – американській соціолог і політолог.

Вищу освіту отримав у Йельському університеті. В 1948 р. в Чикагському університеті С. Гантінгтон отримав ступінь магістра, а з часом захистив докторську дисертацію в Гарвардському університеті, де і працював викладачем до кінця свого життя. Засновник і головний редактор журналу *Foreign Policy*.

У 70–80 роках працював на державній службі заступником директора Центру міжнародних відносин, координатором відділу планування в Раді національної безпеки США, директором Центру міжнародних відносин.

С. Гантінгтон є автором численних праць в області політичної модернізації, міжнародних відносин, теорії демократії й еміграції, але найбільшу популярність йому принесла концепція етнокультурного поділу цивілізацій, яку він оприлюднив в 1996 р. у праці «Зіткнення цивілізацій».

Головні праці: *«Солдат и государство: теория и политика гражданско-военных отношений»* (1957), *«Политический порядок в изменяющихся обществах»* (1968), *«Третья волна: Демократизация в конце XX столетия»* (1991), *«Столкновение цивилизаций»* (1993), *«Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности»* (2004).

ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Розділ 3. Універсальна цивілізація? Модернізація і вестернізація.

Універсальна цивілізація, значення терміна

Дехто вважає, що в сьогодишньому світі відбувається становлення того, що В. С. Найпаул назвав «універсальною цивілізацією». Що означає цей термін? Термін в цілому має на увазі культурне об'єднання людства і всезростаюче прийняття людьми всього світу загальних цінностей, вірувань, порядків, традицій і інститутів. У більш вузькому сенсі ця ідея означає деякі речі, які глибокі, але несуттєві, деякі інші, які істотні, але не глибокі, і треті, які не істотні і поверхневі.

По-перше, люди практично у всіх суспільствах приймають певні основні цінності, вважаючи, наприклад, що вбивство – це зло, і деякі базові соціальні інститути, такі як сім'я, в тій чи іншій формі. Як правило, люди в більшості суспільств мають загальне «почуття моралі», «вузькі» моральні рамки для основних понять правильного і поганого. Якщо під універсальною цивілізацією мається на увазі це, то це глибоко і надзвичайно важливо, але аж ніяк не нове і не суттєво. Якщо люди протягом історії розділяли деякі фундаментальні цінності і інститути, це може визначити певні константи в людській поведінці, але не може висвітлити або пояснити історію, яка складається зі змін в людській поведінці. Крім того, якщо універсальна цивілізація, загальна для всього людства, існує, то якими термінами нам тоді користуватися для опису головних культурних спільнот людства, крім «людська раса»? Людство розділене на підгрупи – племена, національності і більш широкі культурні ідентичності, зазвичай названі цивілі-

заціями. Якщо термін «цивілізація» підняти і поширити на все, що є спільного у людства в цілому, то нам доведеться або винаходити новий термін для позначення найбільших спільнот людей, за винятком людства в цілому, або припустити, що ці великі, але не охоплюючі все людство групи, випарувалися. Вацлав Гавел, наприклад, стверджував, що «ми зараз живемо в одній глобальній цивілізації» і що це не більше ніж «легкий наліт», який «покриває або вкриває безліч культур, народів, релігійних світів, історичних традицій і історично сформованих відносин, всього того, що, в якомусь сенсі, лежить “під” ним». Однак ми досягнемо лише семантичної плутанини, якщо обмежимо термін «цивілізація» глобальним рівнем і назвемо «культурами» або «субцивілізаціями» ті найбільші культурні цілісності, які історично завжди називали цивілізаціями.

По-друге, терміном «універсальна цивілізація» можна було б позначати щось спільне, що є у цивілізованих суспільств, наприклад міста і грамотність, те, що відрізняє їх від примітивних товариств та варварів. Це, звичайно ж, вузьке розуміння терміну на часів вісімнадцятого століття, і в цьому сенсі універсальна цивілізація дійсно зароджується, на превеликий жах антропологів і всіх інших, хто спостерігає за зникненням примітивних народів. Цивілізація в цьому сенсі постійно, протягом всієї історії людства, розширювалася, і зростання цивілізованості було цілком сумісне з існуванням безлічі цивілізацій.

По-третє, термін «універсальна цивілізація» може відноситися до припущень, цінностей і доктрин, які зараз розділяють багато хто на Заході і деякі в інших цивілізаціях. Це те, що можна назвати «давоською культурою». Щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з десятків країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі. Майже у всіх цих людей є університетські ступені з точних наук, суспільних наук,

бізнесу, права; вони працюють зі словами і/або числами, досить швидко говорять англійською; працюють на уряди, корпорації та академічні установи, у яких сильні міжнародні зв'язки, і часто виїжджають за межі своєї рідної країни. Вони, як правило, поділяють віру в індивідуалізм, ринкову економіку і політичну демократію, що також широко поширено серед людей західної цивілізації. Люди з Давосу контролюють практично всі міжнародні інститути, багато урядів світу, а також значну частку світової економіки і військового потенціалу. Таким чином, давоська культура вкрай важлива. Однак скільки людей по всьому світу поділяють цю культуру? Поза межами Заходу її поділяють, мабуть, менше 50 мільйонів, або 1 % світового населення, а може бути, що і всього одна деся-та світового населення. Це далеко не універсальна цивілізація, і ті лідери, які є прихильниками давоської культури, не обов'язково міцно тримають владу в руках у своїх власних суспільствах. Ця «загальна інтелектуальна культура існує», як зауважив Хедлі Булл, «тільки на рівні еліти: коріння її в багатьох суспільствах неглибокі... [і] викликає великий сумнів, що навіть на дипломатичному рівні вона охоплює те, що було названо культурою загальної моралі або зведенням загальних правил, на відміну від загальної інтелектуальної культури».

По-четверте, була висунута ідея про те, що зростання західних моделей споживання і популярної культури по всьому світу створює універсальну цивілізацію. Цей аргумент ні глибокий, ні істотний. Культурні захоплення завжди передавалися від однієї цивілізації до іншої. Нововведення в одній цивілізації часто приймаються іншими. Але це, як правило, або технології, начисто позбавлені яких би то не було культурних наслідків, або швидкоплинні примхи, які приходять і йдуть, не змінюючи базової культури цивілізації, яка запозичає їх. Ці імпортовані штучки «розходяться» в цивілізації-реципієнті або тому, що

це – екзотика, або вони нав'язані. За століття, що передують нашому, західний світ не раз охоплювало захоплення тими чи іншими атрибутами китайської або індійської культури. У вісімнадцятому столітті предмети культурного імпорту з Заходу набули популярності в Китаї і Індії, тому що вони здавалися втіленням західної могутності. Висунутий аргумент про те, що поширення по всьому світу поп-культури і споживчих товарів уособлює тріумф західної цивілізації – це опошлення західної культури. Суть західної цивілізації – це Magna Carta, а не Magna MacDonald's. Той факт, що жителі не-Заходу можуть вкусити гамбургер, не має на увазі, що вони приймуть перше.

Не пов'язано це і з їх ставленням до Заходу. Десь на Близькому Сході п'ять-шість молодих хлопців цілком можуть носити джинси, пити колу, слухати реп, а між поклонами в сторону Мекки майструвати бомбу, щоб підірвати американський авіалайнер. У сімдесяті і вісімдесяті роки американці використовували мільйони японських машин, телевізорів, фотоапаратів та електронних «примочок», при цьому не «ояпонившись», і на-віть стали більш вороже налаштовані стосовно Японії. Тільки наївна зарозумілість могла змусити жителів Заходу припустити, що представники не-Заходу «озаходяться», споживаючи західні товари. І про що, справді, каже світу про Захід та обставина, що його жителі ідентифікують свою цивілізацію з газованими напоями, потертими штанами і жирною їжею?

Трохи більш ускладнена версія універсальної масової культури фокусує увагу не на товарах для споживання в загальному, а на ЗМІ, скоріше, на Голлівуді, ніж на кока-колі. Американський контроль глобальної кіно-, теле- і відеоіндустрії навіть перевершує її панування в авіаційній промисловості. Вісімдесят вісім зі ста найбільш відвідуваних у світі фільмів в 1995 році були американськими, а дві американські і дві європейські організації домінували в області збору та

поширення новин на глобальному рівні. Ця ситуація відображає два феномени. Перший – це універсальність людського інтересу до любові, сексу, таємниці, героїзму і багатства, а також здатність орієнтованих на отримання прибутку компаній, в основному американських, експлуатувати ці інтереси для своєї власної вигоди. Однак існує мало свідчень (або їх не існує зовсім) того, що поява всеосяжного глобального зв'язку призводить до значного зближення точок зору і переконань. «Індустрія розваг, – як зауважив Майкл Влахос, – не рівнозначна культурному перетворенню». По-друге, люди інтерпретують обмін інформацією в термінах дотеперішніх цінностей і поглядів. «Однакові образи, що транслюються одночасно в вітальнях найрізноманітніших точок земної кулі, – вважає Кишор Мабубані, – викликають абсолютно різну реакцію. У більшості західних віталень лунали оплески, коли крилаті ракети вдарили по Багдаду. Більшість глядачів поза межами Заходу побачили, що негайна відплата Заходу направлена проти не-білих іракців або сомалійців, а не проти білих сер-бів – тривожний сигнал за будь-якими критеріями».

Глобальний зв'язок – одне з найбільш значущих проявів західної могутності. Ця західна гегемонія, однак, підштовхує політиків-популістів у незахідних суспільствах до того, щоб ті засуджували західний культурний імперіалізм і закликали свої народи підтримати виживання і цілісність своєї рідної культури. Ступінь, у якому проявляється домінування Заходу в глобальному зв'язку, є, таким чином, головним джерелом обурення незахідних жителів і їх ворожого ставлення до Заходу. Крім того, до початку дев'яностих модернізація і економічний розвиток в незахідних суспільствах стали призводити до виникнення локальних і регіональних медіаіндустрій, які відповідають певним смакам цих спільнот. У 1994 році, наприклад, компанія CNN International оцінила свою аудиторію в 55 мільйонів

потенційних глядачів, або близько 1 відсотка світового населення (разуче збігається цифрами з кількістю людей, що ідентифікуються з давоською культурою), а її президент стверджував, що англійські передачі можуть з часом охопити від 2 до 4 відсотків ринку. Так з'явилися регіональні (тобто цивілізаційні) мережі, які вели трансляцію іспанською, японською, арабською, французькою (для Західної Африки) та іншими мовами. «Глобальна редакція новин, – прийшли до висновку троє вчених, – все ще стикається з вавилонським стовпотворінням». Рональд Дор є яскравим прикладом представника глобальної інтелектуальної культури давоського типу серед дипломатів і державних службовців. Але навіть він тим не менше приходив до досить складного висновку про вплив швидкозростаючої комунікації: «за інших рівних умов (курсив Дора), щільність зв'язку, яка збільшується, покликана забезпечити зростаючу базу для взаєморозуміння між народами, або, принаймні, дипломатами світу», і далі він додає, що «можуть виявитися важливими деякі речі, які не є незмінними в усьому світі».

Мова

Центральними елементами будь-якої культури або цивілізації є мова і релігія. Якщо зараз зароджується універсальна цивілізація, значить, повинні бути тенденції до виникнення універсальної мови і універсальної релігії. Такі заяви часто робляться по відношенню до мови. «Світова мова – англійська», – як висловився редактор Wall Street Journal. Це може означати дві речі, лише одна з яких може служити підтвердженням у випадку з універсальною цивілізацією. Це могло б означати, що все збільшувана частка світового населення говорить англійською мовою. Доказів такої точки зору не існує, і найбільш надійні з існуючих джерел, які, ймовірно, можуть бути не дуже точними, показують зворотне. Доступні дані за більш ніж три десяти-

ліття (1958–1992) показують, що загальне співвідношення використання мов у світі кардинально не змінилося, а також що відбулося значне зниження частки людей, які розмовляють англійською, французькою, німецькою, російською та японською мовами, трохи менше знизилася частка носіїв мандаринського діалекту, а ось частка використання хінді, малайсько-індонезійської, арабської, бенгальської, іспанської, португальської, навпаки, збільшилася. Частка носіїв англійської мови в світі впала з 9,8 % в 1958 році до 7,6 % в 1992-му. Відсоткове співвідношення населення світу, що говорить п'ятьма найбільшими європейськими мовами (англійська, французька, німецька, португальська, іспанська), знизилася з 24,1 % в 1958 році до 20,8 % в 1992-му. У 1992 році приблизно вдвічі більше людей говорили мандаринською мовою (15,2 % світового населення), ніж англійською, і ще 3,6 % говорили на інших діалектах китайської.

З одного боку, мова, що не є рідною для 92 % світового населення, не може бути світовою мовою. З іншого боку, однак, її модно назвати саме так, якщо це мова, яка використовується людьми різних мовних груп і культур для спілкування одне з одним, якщо це світова *lingua franca*, або, висловлюючись лінгвістичними термінами, універсальна мова широкого спілкування (УМШС). Люди, яким необхідно спілкуватися одне з одним, змушені шукати спосіб зробити це. На одному рівні вони покладаються на спеціально навчених професіоналів, які вільно володіють двома або більше мовами і працюють усними або письмовими перекладачами. Це, однак, незручно, довго і дорого. Тому протягом всієї історії виникали *lingua franca*: латинь за часів античності і Середньовіччя, французька протягом декількох століть на Заході, суахілі в багатьох частинах Африки та англійська в багатьох частинах світу у другій половині двадцятого століття. Дипломати, бізнесмени, вчені, туристи і обслуговуючі їх служби, пілоти авіаліній і авіадиспетчери – всі вони

потребують якийсь засіб ефективного спілкування одне з одним, і зараз вони роблять це переважно англійською. У цьому сенсі англійська є засобом міжкультурного спілкування, точно як християнський календар став всевітнім інструментом вимірювання часу, арабські цифри – всевітнім способом рахунку, а метрична система, здебільшого, всевітньою системою вимірювання. Використання англійської мови тим не менш є міжкультурним засобом спілкування; тут мається на увазі існування різних культур. Це засіб спілкування, а не джерело ідентичності або спільності. Якщо японський банкір і індонезійський банкір говорять один з одним англійською мовою, то це не означає, що будь-який з них англізований або вестернізований. Те ж саме можна сказати про німецькомовних і франкомовних швейцарців, які можуть говорити один з одним англійською з таким же успіхом, як і будь-якою з їх рідних мов. Аналогічним чином, підтримка ролі англійської як загальнонаціональної мови в Індії, незважаючи на плани Неру про протилежне, свідчить про гаряче бажання народів Індії, що не говорять на хінді, зберегти свою рідну мову і культуру, а також про те, що Індії необхідно залишатися багатомовним суспільством.

Як зауважив провідний дослідник-лінгвіст Джошуа Фішман, мова, швидше за все, буде прийнята в якості *lingua franca*, якщо вона не ідентифікується з конкретною етнічною групою, релігією та ідеологією. У минулому англійська мала багато з цих ідентифікацій. Останнім часом англійська стала «деетнізованою (або мінімально етнізованою)», як це траплялося в минулому з аккадською, арамейською, грецькою або латиною. «Просто щастям для долі англійської як другої мови стало те, що ні британські, ні американські першоджерела не розглядалися ні широко, ні глибоко в етнічному або ідеологічному контексті приблизно протягом останньої чверті століття (курсив Фішмана). Використання англійської як засіб міжкультурного

спілкування допомагає, таким чином, підтримувати і навіть посилювати різні культурні ідентичності народів. Саме тому, що люди хочуть зберегти свою власну культуру, вони користуються англійською для спілкування з людьми інших культур.

Люди, які говорять англійською в різних частинах світу, все більше говорять різною англійською. Англійська набуває місцевого колориту, який відрізняє його від британського або амери-канського варіанту англійської, і відмінності доходять до того, що люди, які говорять цими англійськими, майже не розуміють одне одного, точно як у випадку з численними діалектами китайської. Нігерійський піджин-інгліш, індійська англійська та інші форми англійської впроваджуються у відповідні приймаючі культури, і вони, мабуть, будуть продовжувати відрізнятися, поки не стануть схожі всередині окремих культур, точно як романські мови еволюціонували з латині. Однак на відміну від італійської, французької та іспанської ці мови, які виростили з англійської, будуть або використовуватися невеликою групою людей всередині одного суспільства, або вони будуть використовуватися в першу чергу для спілкування між певними лінгвістичними групами.

Всі ці процеси можна спостерігати в Індії. У 1983 році, наприклад, там було 18 мільйонів людей, які говорять англійською, серед населення в 733 мільйони і 20 мільйонів з 867 мільйонів у 1990 році. Таким чином, частка тих, що говорять англійською, людей серед індійського населення залишається відносно стабільною – від 2 до 4 відсотків. За межами вузької еліти, що використовує англомовну документацію, англійська навіть не грає роль *lingua franca*. «Приземлена реальність, – стверджують два професори англійської мови з університету в Нью-Делі, – полягає в тому, що якщо ви підете в подорож з найпівденнішої кінцівки Кашміру в Каньякумарі, то спілкування вам буде набагато краще вести за допомогою хінді, а не англійської». Крім того, індійська англійська набуває все більше індивідуальних характе-

ристик: вона індінізується, або, скоріше, локалізується, оскільки виникають відмінності між англійськими мовами носіїв різних локальних мов. Англійська вбирається в індійську культуру, точно так само, як санскрит і перська були ввібрані до цього.

Протягом всієї історії розподіл мов у світі відображав роз-поділ влади в світі. Найбільш широко використовуються мови – англійська, мандаринська, іспанська, французька, арабська, російська – є або були мовами імперіалістичних держав, які активно заохочували використання своєї мови іншими народами. Зрушення в розподілі влади привели до зрушень у розподілі мов. «...Два століття британської і американської колоніальної, комерційної, індустріальної, наукової і фінансової могутності залишили значну спадщину у вищій освіті, управлінні, торгівлі та технології в усьому світі». Британці і французи наполягали на тому, щоб у їх колоніях користувалися їхньою мовою. Після здобуття незалежності, проте, більшість колишніх колоній спробувало в різному ступені і з різним успіхом замінити імперські мови своїми місцевими. В пору, коли вплив Радянського Союзу був у зеніті, російська була *lingua franca* від Праги до Ханоя. Спад радянської могутності супроводжувався паралельним зниженням використання російської мови як другої. Як і у випадку з іншими формами культури, посилення могутності породжує як лінгвістичну гордість носіїв мови, так і стимул для інших вчити цю мову.

У божевільні дні відразу ж після падіння Берлінської стіни, коли здавалося, що об'єднана Німеччина стала новим колосом, виникла примітна тенденція: німці, які швидко говорили англійською, на міжнародних зустрічах намагалися користуватися німецькою. Японську економічну могутність стимулювало вивчення японської не-японцями, а економічний розвиток Китаю породжує аналогічний бум щодо китайської. У Гонконзі китайська стрімково витісняє англійську з позиції домінуючої мови, і з урахуванням ролі китайців, що живуть в інших країнах Південно-Східної Азії,

китайська стала мовою, на якій ведеться велика частина міжнародної торгівлі в даному регіоні.

У міру того як могутність Заходу по відношенню до впливу інших цивілізацій поступово знижується, використання англійської та інших європейських мов у них або для спілкування між країнами також повільно сходиться нанівець. Якщо в якийсь момент у віддаленому майбутньому Китай займе місце Заходу як домінуючої цивілізації, англійська поступиться місцем ман-даринській у якості *lingua franca*.

Коли колишні колонії йшли до незалежності і тільки домагалися її, заохочення розвитку і використання місцевих мов, як і боротьба з мовами імперії, були одним із способів, за допомогою яких національні еліти відрізняли себе від західних колоніалістів і визначали свою ідентичність. Після здобуття незалежності, проте, елітам цих товариств було потрібно відрізнитися від простого люду своїх країн. Засіб знайшовся: вільне володіння англійською, французькою та іншими західними мовами. В результаті елітам не-західних товариств часто набагато простіше спілкуватися з жителями Заходу і одна з одною, ніж з народом зі своїх товариств (подібна ситуація була на Заході в сімнадцятому-вісімнадцятому століттях, коли аристократи з різних країн прекрасно спілкувалися одне з одним французькою, але не вміли говорити національними мовами своїх країн). У не-західних суспільствах зараз є дві протилежні тенденції. З одного боку, англійська все більше використовується на університетському рівні, щоб дати випускникам можливість вести ефективну гру в глобальній гонці за капіталами і покупцями. З іншого боку, соціальний і політичний тиск змушує все більше використовувати місцеві мови. Арабська замінює французьку Північній Африці, урду займає місце англійської як мови управління та освіти в Пакистані, а ЗМІ, які використовують місцеві мови, замінюють англомовні в Індії. Такий розвиток ситуації

передбачала Індійська комісія з освіти в 1948 році, коли було заявлено, що «використання англійської... ділить людей на дві нації, тих небагатьох, хто править, і багатьох, якими правлять, хто не може говорити чужою мовою, і ці дві нації не розуміють одна одну». Сорок років по тому живучість англійської як мови еліти підкріпила це передбачення і створила «протиприродну ситуацію в робітничій демократії, заснованій на праві голосу у дорослого населення... Англомовна Індія і політично свідома Індія все більше відокремлюються одна від одної», стимулюючи «напругу... між меншістю на самому верху, яка знає англійську, і мільйонами – що мають право голосу, – які не знають її». У тій мірі, в якій не-західні суспільства встановлюють демократичні інститути, а народ бере активну участь в управлінні цими товариствами, використання англійської знижується і все більше вживаними стають місцеві мови.

Кінець радянської імперії і «холодної війни» дав імпульс до поширення і відродження мов, які або піддавалися гонінням, або були забуті. У більшості колишніх радянських республік були вжиті значні заходи з відродження традиційних мов. Естонська, литовська, латиська, українська, грузинська та вірменська стали тепер національними мовами незалежних держав. У мусульманських країнах відбулося таке ж лінгвістичне самоствердження. Азербайджан, Киргизстан, Туркменістан і Узбекистан змінили кирилицю своїх колишніх радянських панів на латинський алфавіт турецьких братів, а Таджикистан, що говорив перською запозичив арабську писемність. Серби, з іншого боку, тепер називають свою мову сербською, а не сербохорватською, і змінили західні букви своїх католицьких ворогів на кирилицю російських друзів. Паралельно з цим хорвати перейменували свою мову на хорватську і намагаються очистити її від турецьких запозичень та інших іноземних слів, у той час як «турецькі й арабські запозичення, лінгвістичний осад, що залишився після 450-річного

перебування Оттоманської імперії на Балканах, увійшли в моду» в Боснії. Мова перетворюється і перебудовується, щоб відповіда-ти новим ідентичностям і контурам цивілізацій. У міру того як розсіюється влада, поширюється вавілонізація.

Релігія

Універсальна релігія має набагато більше шансів виникнути, ніж універсальна мова. Кінець двадцятого століття став свідком повсюдного відродження релігій (*la Revanche de Dieu*). Це відродження полягало в посиленні релігійної свідомості і підйомі фундаменталістських рухів. Таким чином, відмінності між релігіями посилювалися. Дані, що стосуються прихильників різних релігій, ще більш уривчасті і ненадійні, ніж інформація про носіїв мов. Дані показують, що відносна (в чисельному вираженні) сила світових релігій у цьому столітті істотно не змінилася. Найбільшою зміною було збільшення частки людей, які іменують себе «неві-руючими» або «атеїстами», – від 0,2 % в 1900 році до 20,9 % в 1980 році. Ймовірно, це могло б відображати значний відхід від релігії, і в 1980 році релігійне відродження ще тільки набиралося сил. І все ж збільшення числа невіруючих на 20,7% майже збігається з дев'ятнадцятипроцентним зниженням adeptів «китайських народних релігій» з 23,5% в 1900 р. до 4,5% в 1980 р. Ці практично рівні зниження і збільшення означають, що з приходом комуністичної влади значна частина населення Китаю була просто переіменована з прихильників народних релігій у невіруючих.

Про що ці дані свідчать, так це про збільшення частки прихильників двох основних релігій, які прагнуть схилити інших у свою віру – іслам і християнство – більш ніж за 80 років. Західне християнство охоплювало 26,9 % світового населення в 1900 році і 30 відсотків в 1980 р. Мусульмани збільшили свою питому вагу більш помітно – з 12,4 % в 1900 році до 16,5 % (за деякими оцінками – 18 %) у 1980 р. За останні кілька десятиліть

двадцятого століття іслам і християнство значно збільшили число своїх прихильників в Африці, а основне зрушення в бік християнства сталося в Південній Кореї. Якщо традиційна релігія в країнах зі стрімкою модернізацією нездатна адаптувати-ся до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для поширення західного християнства та ісламу. В таких суспільствах найбільш щасливі прихильники західної культури – це не неокласичні економісти, не демократи-хрестоносці і не керівники транснаціональних корпорацій. Швидше за все, це є і будуть християнські місіонери. Ні Адам Сміт, ні Томас Джеф-ферсон не можуть відповідати психологічним, емоційним, моральним і соціальним запитам випускників середньої школи в першому поколінні. Ісус Христос теж може не відповідати їм, але у Нього шансів побільше.

За великим рахунком, однак, перемагає Магомет. Християнство поширюється в першу чергу шляхом навертання прихильників інших релігій, а іслам – за рахунок як навертання, так і відтворення. Відсоткове співвідношення християн у світі, яке досягло свого піку в 30 % у вісімдесяті, вирівнялося і за-раз знижується, і, швидше за все, буде дорівнювати 25 % від населення світу до 2025 року. В результаті надзвичайно високих темпів приросту населення, відносна частка мусульман у світі буде продовжувати стрімко зростати, досягнувши на рубежі століть 20 відсотків світового населення, перевершивши кількість християн протягом декількох наступних років, і, ймовірно, може дорівнювати 30 % до 2025 року.

Індигенізація: відродження не-західних культур

Розподіл культур у світі відображає розподіл влади. Торгівля може прямувати за прапором, а може і не прямувати, однак культура завжди прямує за владою. Протягом всієї історії експансія влади будь-якої цивілізації зазвичай відбувалася

одночасно з розквітом її культури, і майже завжди ця цивілізація використовувала свою владу для утвердження своїх цінностей, звичаїв і інститутів в інших суспільствах. Універсальній цивілізації потрібно універсальної влади. Римська влада створила майже універсальну цивілізацію в межах античного світу. Західна влада в формі європейського колоніалізму в дев'ятнадцятому столітті і американська гегемонія в двадцятому розширили західну культуру на більшу частину сучасного світу. Європейський колоніалізм позаду; американська гегемонія сходить нанівець. Далі слідує згортання західної культури, у міру того як місцеві, історично сформовані звичаї, мови, вірування і інститути знову заявляють про себе. Посилення могутності не-західних суспільств, викликане модернізацією, призводить до відродження не-західних культур у всьому світі.

Як зауважив Джозеф Най, існує відмінність між «жорсткою владою», тобто владою, заснованою на економічній і військовій силі, і «м'якою владою» – здатністю країни робити так, щоб «інші держави хотіли того, що хоче вона», за рахунок привабливості її культури та ідеології. Як визнає Най, в світі відбувається широке розсіювання жорсткої влади, і основні нації «набагато менше здатні використовувати традиційний ресурс влади для досягнення своїх цілей, ніж в минулому». Далі Най розвиває думку

і каже, що якщо у будь-якої держави «культура і ідеологія привабливі, то інші будуть з більшою готовністю прямувати» за нею, тому м'яка влада «настільки ж важлива, як і жорстка влада». Але що ж робить культуру і ідеологію привабливими? Вони стають привабливими, коли в них бачать корінь матеріального успіху і впливу. М'яка влада стає владою, тільки коли в її основі лежить жорстка влада. Посилення жорсткої економічної та військової влади призводить до зростання самовпевненості, зарозумілості і віри в перевагу своєї культури або могутність стосовно інших народів, і залучає до цієї влади інші суспільства. Ослаблення

економічної і військової влади веде до невпевненості у власних силах, кризи ідентичності і спроб знайти в інших культурах ключі до економічного, військового і політичного успіху. У міру того як не-західні суспільства нарошують свій економічний, військовий і політичний капітал, вони все більше розхвалюють переваги своїх цінностей, інститутів і культури.

Комуністична ідеологія приваблювала людей по всьому світу в 1950-і і 60-і роки, коли вона асоціювалася з економічним успіхом і військовою міццю Радянського Союзу. Ця привабливість випарувалася одночасно зі стагнацією радянської економіки, яка вже не була здатна підтримувати військовий потенціал Радянського Союзу. Західні цінності і інститути залучали людей з інших культур, тому що вони розглядаються як дже-рело західної могутності й благополуччя. Цей процес йде вже кілька століть. Між 1000 і 1300 роками, пише Вільям Макніл, християнство, римське право та інші складові західної культури були прийняті угорцями, поляками і литовцями, і це «прийняття західної цивілізації було обумовлено сумішшю страху і захоплення ратною доблестю західних правителів». Одночасно із занепадом західної могутності знижується також і здатність Заходу нав'язувати західні уявлення про права людини, лібералізм і демократію іншим цивілізаціям, а також зменшується і привабливість цих цінностей для інших цивілізацій.

Вона вже зменшилася. Протягом декількох століть не-західні народи заздрили економічному процвітання, техноло-гічній досконалості, військовій могутності і політичній єдності західних суспільств. Вони шукали секрет цього успіху в західних цінностях та інститутах, і коли вони виявили те, що вважа-ли за ключ, спробували застосувати його в своїх суспільствах. Щоб стати багатими і могутніми, їм треба було стати як Захід. Однак зараз ці кемалістські погляди в Східній Азії зникли. Жителі Східної Азії приписують свій стрімкий економічний

розвиток не імпорту західної культури, а скоріше прихильності своїй традиційній культурі. Вони досягають успіхів, за їхнім твердженням, тому, що вони відрізняються від Заходу. Аналогічним чином, коли не-західні суспільства відчували себе слабкими в стосунках із Заходом, вони зверталися до західних цінностей – права на самовизначення, лібералізму, демократії і незалежності, щоб узаконити свій опір західному пануванню. Тепер, коли вони зі слабких перетворилися у виключно потужні країни, вони не пропускають нагоди напасти на ті ж цінності, які до цього використовували для переслідування своїх інтересів. Цей бунт проти Заходу спочатку використовувався для затвердження універсалізму західних цінностей; тепер він проголошується задля утвердження не-західних цінностей. Виникнення подібних позицій є проявом того, що Рональд Дор назвав терміном «феномен інди-генізації другого покоління». Як в колишніх західних колоніях, так і незалежних країнах, на кшталт Китаю та Японії, «перше» «модернізаторське», або «постнезалежне», покоління часто здобувало освіту в зарубіжних (західних) університетах західною космополітичною мовою. Частково через те, що вони вперше потрапляли за кордон, будучи вразливими підлітками, прийняття ними західних цінностей і стилю життя могло бути досить глибоким. Більшість з другого, набагато більшого покоління, навпаки, здобуває освіту вдома, в університетах, заснованих першим поколінням, де для навчання все більше використовується місцева, а не колоніальна мова. Ці університети «дають куди менш тісний контакт зі світом культури метрополії», і «знання набули місцевого колориту за допомогою перекладу – зазвичай обсяг їх обмежений, а якість залишає бажати кращого». Випускники цих університетів обурюються з приводу засилля попереднього, навченого на Заході, покоління і тому часто «піддаються закликам місцевих опозиційних рухів». У міру того як західний вплив сходить нанівець,

молоді честолюбні лідери вже не можуть сподіватися на те, що Захід дасть їм владу і багатство. Вони змушені шукати засоби досягнення успіху в своєму суспільстві, і тому їм доводиться пристосовуватися до цінностей і культури цього суспільства.

Процес індигенізації не обов'язково чекає появи друго-го покоління. Талановиті, проникливі лідери першого покоління, які легко пристосовуються, самі індигенізуються. Най-більш примітні три випадки – Мухаммед Алі Джина, Гаррі Лі і Соломон Бандаранаїке. Вони з відзнакою закінчили Оксфорд, Кембридж і Лінкольнз-Інн, відповідно, і були відмінними ад-вокатами й повністю вестернізованими членами еліт у своїх суспільствах. Джина був закінченим атеїстом. Лі, за словами одного з британських міністрів, був «кращим чортовим англій-цем на схід від Суеца». Бандаранаїке був вихований як христ-иянин. І все ж для того, щоб очолити свої нації на шляху до незалежності і після її здобуття, їм довелося індигенізуватися. Вони повернулися до культур своїх предків, і в процесі цього вони часом міняли ідентичність, імена, одяг і віру. Англійський адвокат М. А. Джина став пакистанцем Кваді-Азамом, Гаррі Лі став Лі Кван Ю. Атеїст Джина став затятим поборником ісламу як основи пакистанської держави. Англоспрямований Лі ви-вчив китайську і став яскравим послідовником конфуціанства. Християнин Бандаранаїке перейшов у буддизм і став прихиль-ником сингальського націоналізму.

Індигенізація стояла на порядку денному у всьому не-західному світі у вісімдесяті та дев'яності роки двадцятого століття. Відродження ісламу і «реісламізації» – ось централь-ні теми в мусульманських суспільствах. В Індії превалує тен-денція відмови від західних форм і цінностей і повернення цінностей індуїзму в політику і суспільне життя. У Східній Азії держави активно пропагують конфуціанство, а політичні та інтелектуальні лідери говорять про «азіацію» своїх країн.

У середині 1980-х років Японією опанувала ідея «ніхонд-зін-рон», або «теорія про Японію і японців». Пізніше відомі японські інтелектуали стали стверджувати, що в своїй історії Японія пройшла крізь «цикли запозичення зовнішніх культур» і «“індигенізації”» цих культур шляхом їх повторення і очищення; неминучої плутанини, яка є результатом того, що запозичений і творчий імпульс видихався, потім слідувало повторне відкриття для зовнішнього світу. На даний момент Японія вступає в другу фазу цього циклу». Після закінчення «холодної війни» Росія знову перетворилася в «розірвану країну», де знову про-явилася класична боротьба західників зі слов'янофілами. Протягом десятиліття, однак, відбувався перехід від перших до останніх, коли вестернізований Горбачов поступився місцем Єльцину, російському за стилем, західному за висловленими переконаннями, якому, в свою чергу, погрожували націоналісти, що закликали до православної індигенізації Росії.

Індигенізації сприяє демократичний парадокс: прийняття незахідними товариствами західних демократичних інститутів заохочує і дає дорогу до влади національним і антизахідним політичним рухам. У 1960-і і 70-і роки вестернізовані і прозахідні уряди в країнах, що розвиваються, перебували під загрозою переворотів та революцій; в 1980-і і 90-і вони піддаються все більшій небезпеці програти вибори. Демократизація вступає в конфлікт із вестернізацією, а демократія за своєю суттю є процесом, що призводить до захисту місницьких інтересів, а не до космополітизації. Політики в незахідних суспільствах не виграють на виборах, демонструючи, наскільки вони західні. Передвиборна гонка, навпаки, змушує їх апелювати до тих речей, які вони вважають найбільш популярними, і ці теми зазвичай пов'язані з етнічними, національними і релігійними питаннями.

Результатом є об'єднання народу проти еліт, які здобули освіту на Заході і орієнтованих на Захід. Групи ісламських

фундаменталістів досягли вражаючих результатів на кількох виборах у мусульманських країнах і прийшли б до влади в Алжирі, якби військові не скасували вибори в 1992 році. В Індії боротьба за голоси виборців привела до масових мітингів і масового насильства. Демократія в Шрі-Ланці породила Пар-тію Свободи Шрі-Ланки, яка розгромила на виборах 1956 року елітарну Об'єднану Національну Партію і зумовила можливість появи націоналістичного руху Патика Чінтаная у 80-і роки. До 1949 року еліти як у Південній Африці, так і на Заході розглядали ПАР як західну країну. Після того як у країні встановив-ся режим апартеїду, західна еліта поступово стала розглядати ПАР поза західним табором, в той час як південноафриканці продовжували вважати себе членами Заходу. Однак для того, щоб зайняти своє місце в західному міжнародному світі, їм до-велося ввести західні демократичні інститути, внаслідок чого при владі з'явилася високо вестернізована чорна еліта.

У різний час до дев'ятого століття візантійці, ара-би, китайці, турки, монголи і росіяни були глибоко впевнені в своїй силі і досягненнях, порівнюючи їх із західними. У той же самий час вони також із презирством ставилися до культурної неповноцінності, відсталості інститутів, корупції і загнивання Заходу. Коли успіхи Заходу перестали бути видатними, це ставлення з'являється знову. Люди вважають, що «з них вистачить». Іран – винятковий випадок, але, як зауважив один оглядач, «західні цінності відкидаються по-іншому, але не менш твер-до, в Малайзії, Індонезії, Сінгапурі, Китаї і Японії». Ми стаємо свідками «кінця прогресивної ери», коли домінувала західна ідеологія, і вступаємо в еру, в якій численні і різноманітні цивілізації взаємодіятимуть, конкуруватимуть, співіснуватимуть і пристосовуватимуться одна до одної. Цей глобальний процес індигенізації широко проявляється у відродженні релігії, яке відбувається в багатьох частинах земної кулі і найбільш

помітно виражається в культурному відродженні азіатських та ісламських держав, викликаному багатоманітним в чому їх економічним і демографічним динамізмом.

La revanche de Dieu

У першій половині двадцятого століття представники інтелектуальної еліти, як правило, вважали, що економічна і соціальна модернізація веде до ослаблення ролі релігії як суттєвої складової людського буття. Це припущення поділялося як тими, хто його з радістю приймав, так і тими, хто журився з приводу цієї тенденції. Атеїсти-адепти модернізації вітали той ступінь, в якому наука, раціоналізм і прагматизм витісняли за-бобони, міфи, ірраціоналізм і ритуали, які формували основу існуючих релігій. Держава, що виникає, повинна стати толерантною, раціональною, прагматичною, прогресивною, гуманною і світською. Стурбовані консерватори, з іншого боку, попереджали про жахливі наслідки зникнення релігійних вірувань, релігійних інститутів і того морального керівництва релігії, яке вона надає для індивідуальної і колективної людської поведінки. Кінцевим результатом цього буде анархія, аморальність, підірваний цивілізований життя. «Якщо ви не бажаєте шанувати Бога (а Він – ревнивий Бог), – сказав Т. С. Еліот, – вам доведеться шанобливо ставитися до Гітлера або Сталіна».

Друга половина двадцятого століття показала, що ці надії і побоювання безпідставні. Економічна і соціальна модернізація набула глобального розмаху, і в той же час відбулося глобальне відродження релігії. Це відродження, *la revanche de Dieu*, як назвав його Жиль Кепель, проникло на кожен континент, в кожен цивілізацію і практично в кожен країну. У середині 1970-х, як зауважив Кепель, курс на секуляризацію і замирення релігії з атеїзмом «розвернувся у зворотний бік». З'явився на світ новий релігійний підхід, що ставить собі за мету вже не прийняття

світських цінностей, а повернення священних основ для організації суспільства – змінивши для цього суспільство, якщо необхідно. Виражений безліччю способів, цей підхід пропагує відмову від зазнавшої невдачі модернізації, пояснюючи її провал і тупиковий стан відходом від Бога. Це вже не перебільшення *aggiornamento*, а «друге хрещення Європи», іншою метою відповідно є не модернізувати іслам, а «ісламізувати сучасність».

Це релігійне відродження частково викликане експансією деяких релігій, які отримали нових прихильників там, де їх раніше не було. Однак куди більшою мірою воно обумовлене людьми, які повертаються до традиційних релігій своїх спільнот, вдихають в них нові сили і надають їм нові значення. Християнство, іслам, іудаїзм, індуїзм, буддизм і православ'я – всі вони відчують величезне піднесення прихильності і уваги з боку колись звичайних віруючих. У всіх цих релігіях виникли фундаменталістські рухи, що закликають до рішучого очищення релігійних доктрин і інститутів, до зміни індивідуальної, соціальної і суспільної поведінки відповідно до релігійних догматів. Фундаменталістські рухи вельми помітні і можуть мати значну політичну вагу. Однак вони є лише хвилями на поверхні більш широкого і більш фундаментального релігійного припливу, який формує людське життя в кінці двадцятого століття. Оновлення релігії по всьому світу виходить далеко за межі дій фундаменталістів-екстремістів. То в одному, то в іншому суспільстві воно проявляється в повсякденному житті і роботі людей, а також справах і проектах урядів. Культурне відродження в світській конфуціанській культурі приймає форму прийняття азійських цінностей, але в іншому світі воно проявляється як підтвердження релігійних цінностей. Ця «десекуляризація світу», як зауважив Джордж Вайгель, «є одним з головних соціальних фактів в кінці двадцятого століття».

Всюдисущість і важливість релігії особливо чітко проявили-ся в колишніх комуністичних країнах. Заповнюючи вакуум, що утворився після колапсу ідеології, релігійне відродження проне-слось по цим країнам від Албанії до В'єтнаму. У Росії відбулося відродження православ'я. У 1994 році 30 % росіян у віці 25 років сказали, що вони переключилися з атеїзму на віру в Бога. Кіль-кість діючих церков в Москві і Підмосков'ї зростає з 50 в 1988 році до 250 в 1993-му. Політичні лідери стали всі як один поважати релігію, а уряд – підтримувати її. У російських містах, як зауважив один проникливий спостерігач в 1993 році, «звук церковних дзвонів знову наповнив повітря. Нещодавно позолочені купола виблискують на сонці. Церкви, ще недавно лежавші в руїнах, знову заспівали свою величну пісню. Церкви стали найлюдні-шими місцями в місті». Одночасно з відродженням православ'я

в слов'янських республіках, Ісламське відродження охопило Центральну Азію. У 1989 році в Центральній Азії налічувалося 160 діючих мечетей і один медресе (вища духовна школа мусуль-ман); до початку 1993-го там було близько 10000 мечетей і десять медресе. Незважаючи на те, що це відродження включало в себе деякі фундаменталістські політичні рухи і заохочувалося з-за кор-дону – з Саудівської Аравії, Ірану та Пакистану, – в цілому це був широко поширений культурний рух помірною спрямування.

Чим можна пояснити це загальне релігійне відродження? Природно, в різних країнах і цивілізаціях воно зумовлене різ-ними факторами. І все ж було б неправильно вважати, що ве-лика кількість різноманітних причин призвела до одночасних і схожих наслідків у більшості частин світу. Глобальний фено-мен вимагає глобального пояснення. Скільки б подій в окре-мих країнах не виникало під впливом унікальних чинників, все одно повинні існувати деякі загальні випадки. Які ж вони?

Найбільш очевидною, найбільш яскравою і найбільш важ-ливою причиною глобального релігійного відродження стало

те ж саме, що вважалося причиною її смерті: процеси соціальної, економічної та культурної модернізації, які відбувалися по всьому світу в другій половині двадцятого століття. Стародавні джерела ідентичності та системи авторитетів похитнулися. Люди переїжджають із сільської місцевості в міста, відриваються від свого коріння, йдуть на нову роботу або не працюють. Вони взаємодіють із величезною кількістю незнайомих і піддаються новим моделям відносин. Їм потрібні нові джерела ідентичності, нові форми стабільного співтовариства і нові моральні підвалини, які дали б їм почуття сенсу і мети. Релігія, її напрямки, фундаментальні течії відповідають цим вимогам. Як пояснював для випадку Східної Азії Лі Кван Ю:

«Ми – аграрні суспільства, які пройшли індустріалізацію за останні одне-два покоління. Те, що на Заході відбувалося 200 років і більше, тут триває приблизно 50 років і менше. Все це перемішано і втиснуто в дуже тісні рамки, тому неминуче трапляються непорозуміння і збої. Якщо ви подивитесь на швидко зростаючі країни – Корею, Таїланд, Гонконг і Сінгапур, – скрізь присутній один примітний феномен: підйом релігії... Старі традиції і релігії – культ предків, шаманізм – уже більше не можуть повністю задовольнити людей. Починається пошук нового пояснення призначення людини, того, чому ми тут. Це пов'язано з періодами величезної напруги в суспільстві».

Люди живуть не тільки духовними інтересами. Але вони не можуть розраховувати і діяти раціонально в гонитві за своїми корисливими інтересами, поки не визначать своє «я». Тому предметом інтересу політики є питання ідентифікації. За часів стрімких соціальних змін встановлені ідентичності руйнуються, має бути переоцінене «я» і створені нові ідентичності. Для людей, які стикаються з необхідністю відповісти на питання «Хто я?» і «Де моє місце?», релігія надає переконливі відповіді, а релігійні групи стають невеликими соціальними спільнотами, які прийшли на заміну

тих, що були втрачені через урбанізацію. Всі релігії, за висловом Хассана аль-Турабі, дають «людям почуття ідентичності і напрямків у житті». Завдяки цьому процесу люди знову відкривають історичні ідентичності або створюють нові. Якби універсалістські цілі не переслідували релігії, вони дають людям ідентичність, проводячи основну відмінність між віруючими і невіруючими, між своєю, вищою групою і іншою, нижчою групою.

У мусульманському світі, як стверджує Бернард Льюїс, існує «повторювана тенденція – в тяжкі часи мусульмани знаходять свою базову ідентичність і відданість в релігійній громаді, тобто в ідентичності, визначеній швидше ісламом, ніж етнічними і територіальними критеріями». Жиль Кепель також робить акцент на те, що пошук ідентичності займає центральне місце: «реісламізація “знизу”» є найпершим і найголовнішим способом відтворення ідентичності в світі, який втратив своє значення і став аморфним і чужим». В Індії «йде будівництво нової індійської ідентичності» в якості відповіді на тиск і відчуження, породжені модернізацією. У Росії релігійне відродження є результатом «пристрасного бажання знайти ідентичність, яку може дати лише православна церква, єдина, що не розірвала зв'язок з російською 1000-річною історією», в той час як у мусульманських республіках відродження аналогічно є результатом «найпотужнішого прагнення в Центральній Азії: затвердити ті ідентичності, які протягом десятиліть придушувала Москва». Фундаменталістські рухи, зокрема, – це «спосіб впоратися з хаосом і втратою ідентичності, сенсу і міцних соціальних структур, викликаних стрімким насадженням сучасних соціальних і політичних моделей, атеїзму, наукової культури і економічного прогресу». Фундаменталістські «рухи, з якими варто рахуватися», погоджується Вільям Макніл, «це ті, що швидко ростуть, набираючи своїх членів із товариства, тому що вони відповідають (або створюють) ілюзію, що вони відповіда-

ють) нещодавно усвідомленим людським потребам... Не випадково всі ці рухи виникають у країнах, де демографічний тиск на землю робить подальше існування старих сільських стилів життя неможливим для більшості населення і де урбанізовані засоби масової інформації, проникнувши в села, почали руйнувати вікові підвалини сільського життя».

У більш широкому сенсі релігійне відродження в усьому світі – це реакція на атеїзм, моральний релятивізм і потурання своїм слабкостям, а крім того – утвердження цінностей порядку, дисципліни, праці, взаємодопомоги і людської солідарності. Релігійні групи задовольняють соціальні потреби, які державна бюрократія залишає без уваги. Сюди входить надання медичних і лікарняних послуг, сади і школи, турбота про людей похилого віку, швидка допомога після природних та інших катастроф, соціальне забезпечення і допомога під час економічних криз. Крах підвалин і розвал громадянського суспільства створюють вакуум, який заповнюється релігійними, часто фундаменталістськими, групами.

Якщо традиційно домінуючі релігії не задовольняють емоційні та соціальні потреби біженців, то це завдання виконують інші релігійні групи, чисельність яких у результаті різко зростає, як і значимість релігії в суспільному і політичному житті. Історично Південна Корея була переважно буддистською країною, де число християн в 1950 році становило близько 1–3 відсотків населення. Коли в Південній Кореї почався бурхливе економічне зростання, що супроводжувалося великомасштабною урбанізацією і диференціацією професій, виявилось, що буддизму недостатньо. «Для тих мільйонів, які хлинули в міста, і багатьох інших, які залишилися в зміненому селі, статичний буддизм Кореї аграрної ери втратив свою привабливість. Християнство з його ідеями про особистий порятунок і людську долю запропонувало більш обнадійливий і заспокійливий світогляд в часи змін і збентеження». До 1980-х років хрис-

тияни, в основному пресвітеріани і католики, становили не мен-ше 30 відсотків населення Південної Кореї.

Аналогічні зрушення відбулися в Латинській Америці. Кількість протестантів там збільшилася з приблизно 7 мільйонів людей в 1960 році до 50 мільйонів у 1990-му. У 1989 році причину цього успіху латиноамериканські католицькі священники побачили в «повільному примиренні з технічними аспектами міського життя» католицької церкви. На відміну від католицької церкви, як зауважив один бразильський проповідник, протестантські церкви відповідають «основним потребам людини – в людському теплі, зціленні і глибокому духовному досвіді». Поширення протестантизму серед бідноти Латинської Америки – це, по суті, не заміна однієї релігії іншою, а скоріше різке зростання релігійної прихильності і участі, в міру того як номінальні і пасивні католики стали активними і знятими євангелістами. Так, в Бразилії на початку дев'яностих 20 % населення вважали себе протестантами, 73 % – католиками, але по неділях в протестантських церквах було 20 мільйонів чоловік, а в католицьких – близько 12 мільйонів. Як і інші світові релігії, християнство проходить крізь стадію відродження, яке пов'язане з модернізацією, і в Латинській Америці воно прийняло швидше протестантську, ніж католицьку форму.

Ці зміни в Південній Кореї і Латинській Америці відображають нездатність буддизму і, відповідно, усталеного католицизму відповідати психологічним, емоційним і соціальним потребам людей, що отримали травми від модернізації. Чи відбуваються додаткові значні зміни в релігійній прихильності де-небудь ще, залежить від того ступеня, в якому переважаюча релігія може задовольнити ці потреби. З огляду на емоційну сухість конфуціанства, воно здається особливо вразливим. У конфуціанських країнах протестантизм і католицизм можуть мати привабливість, схожу з привабливістю євангелістського протестантизму

для латиноамериканців, християнства – для жителів Південної Кореї і фундаменталізму – для мусульман і індуїстів. В кінці 1980-х в Китаї на піку економічного зростання християнство також поширилося «головним чином серед молоді». Можливо, близько 50 мільйонів китайців – християни. Уряд спробував за-побігти зростанню їх числа, саджаючи у в'язниці священників, місіонерів і євангелістів, забороняючи і переслідуючи релігійні обряди і церемонії, а в 1994 році прийняв закон, який забороняє іноземцям вести діяльність із навертання в свою віру і засновувати релігійні школи або інші релігійні організації, релігійним групам – брати участь у незалежних або фінансованих з-за кордону заходах. У Сінгапурі, як і в Китаї, близько 5 відсотків населення – християни. В кінці 1980-х і на початку дев'яностих міністри з уряду попереджали євангелістів, щоб ті не порушували «хитку релігійну рівновагу в країні, затримували релігійних службовців, включно з офіційними особами католицьких організацій, а всіляко залякували християнські групи і окремих віруючих». Із закінченням «холодної війни» і політичною відкритістю, що послідувала за нею, західні церкви кинулися також і в православні колишні радянські республіки, де склали конкуренцію відродженим православним церквам.

І тут, як і в Китаї, також була зроблена спроба стримати їх місіонерську діяльність. У 1993 році, за настоюванням православної церкви, російський парламент прийняв закон, що вимагає від зарубіжних релігійних груп державної акредитації або переходу під покров російського патріархату, якщо вони збираються вести місіонерську або освітню діяльність. Президент Єльцин, проте, відмовився підписати цей законопроект. Взагалі, як свідчать факти, коли *la revanche de Dieu* вступає в конфлікт з індивідуалізацією, він виявляється сильнішим: якщо традиційна віра не може задовольнити релігійні потреби модернізації, то люди звертаються до емоційно властивого для них імпорту.

Крім психологічних, емоційних і соціальних травм, завданих модернізацією, існують й інші стимули релігійного відродження, включаючи відступ Заходу і закінчення «холодної війни». Починаючи з дев'ятнадцятого століття, не-західні цивілізації реагували на вплив Заходу, як правило, послідовно засвоюючи ідеології, імпортовані з Заходу. У дев'ятнадцятому столітті не-західні еліти поглинали західні ліберальні цінності, і перша їх протидія Заходу була виражена в формі ліберального націоналізму. У двадцятому столітті російські, азіатські, арабські, африканські та латиноамериканські еліти імпортували соціалістичну і марксистську ідеології і з'єднали їх з націоналізмом, протиставляючи це західному капіталізму і західному імперіалізму. Провал комунізму в Радянському Союзі, його серйозне реформування в Китаї, а також нездатність соціалістичної економіки домогтися сталого зростання створили ідеологічний вакуум. Західні уряди, групи і міжнародні інститути, такі як МВФ і Світовий Банк реконструкції і розвитку, спробували заповнити цей вакуум доктриною неоправославної економіки і демократичної політики. Ступінь, в якому ці доктрини нададуть тривалий ефект на не-західні культури, залишається незрозумілим. Однак люди тим часом розглядають комунізм всього лише як останнього світського ідола, який зазнав невдачі, і у відсутності нових непереборних мирських божеств звернулися, з пристрасстю і полегшенням, до реальності. Релігія приймає естафету в ідеології, і релігійний націоналізм приходить на зміну націоналізму світському.

Рухи за релігійне відродження є антисвітськими, антиуніверсальними і, за винятком його християнського прояву, антизахідними. Вони також спрямовані проти релятивізму, егоїзму і споживацтва, які асоціюються з тим, що Брюс Лоуренс назвав терміном «модернізм», відрізняючи його від сучасності. У загальному і цілому, вони не відкидають урбанізацію, індустріа-

лізацію, розвиток, капіталізм, науку і технологію, а також все, що ці речі означають для організації суспільства. У цьому сенсі вони не є антисучасними. Вони приймають модернізацію і, за висловом Лі Кван Ю, «невідворотність розвитку науки і технології, а також тих змін в стилі життя, які вони несуть з собою», але вони «не сприймають ідею про свою вестернізацію». Ні націоналізм, ні соціалізм, як стверджує аль-Турабі, не викликали змін в ісламському світі. «Релігія – це двигун розвитку», і очищений іслам буде грати в сучасну епоху роль, яку можна порівняти з роллю протестантської етики в історії Заходу. Не можна сказати, що релігія непорівнянна з розвитком сучасної держави. Ісламські фундаменталістські рухи найбільш сильні в найрозвиненіших і на вигляд світських мусульманських країнах, таких як Алжир, Іран, Єгипет, Ліван і Туніс. Релігійні рухи, особливо фундаментального спрямування, професійно використовують сучасні засоби масової інформації і організаційні технології. Найбільш яскравим прикладом цього став успіх протестантського телеєвангелізму в Центральній Америці.

Учасники релігійного відродження приходять з усіх сфер діяльності, але в переважній більшості – з двох груп, обидві з яких мобільні і урбанізовані. Новоприбулі в міста мігранти, як правило, потребують емоційної, соціальної і матеріальної допомоги та наставлення, а це релігійні групи можуть надати як ніхто інший. Релігія для них, як сформулював Режис нетрі, це не «опіум для народу, а вітамін для слабких». Другою важливою групою є новий середній клас, який втілює у собі «феномен індигенізації другого покоління» Дора. Активісти ісламських фундаменталістських груп, як зауважив Кепель, це не «старі консерватори або безграмотні селяни». У випадку з мусульманами, як і з іншими групами, релігійне відродження – це урбаністичний феномен, який привертає до себе людей сучасно орієнтованих, добре освічених і будуючих кар'єру в професіях, уряді і комерції.

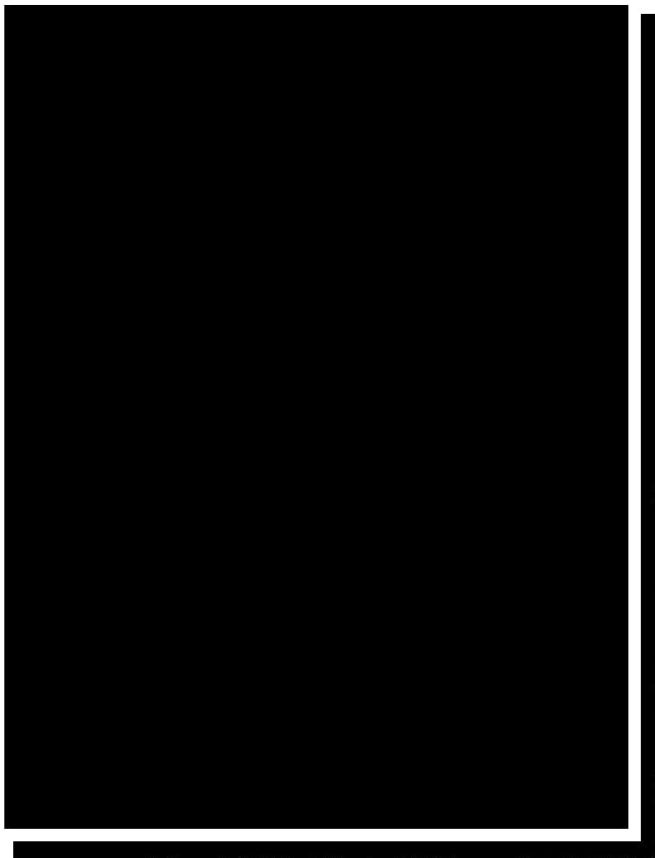
Серед мусульман часто молодь релігійна, а їхні батьки – атеїсти. З індуїзмом ситуація багато в чому схожа, тут лідери рухів відродження також є вихідцями з індигенізованого другого покоління і часто вони – «щасливі підприємці та адміністратори». Індійська преса охрестила їх «скаппи» – одягнені в шафрано-ве яппі. Їх поборники на початку 1990-х все частіше належали до «значного середнього класу індійських індусів – торговців, бухгалтерів, адвокатів й інженерів», а також до «вищих державних службовців, інтелігенції і журналістів». У Південній Кореї той же самий тип людей заповнив католицькі і пресвітеріанські церкви в 1960-і і 70-і роки.

Релігія, місцева або імпортована, дає сенс і напрямок для зароджуваних еліт у суспільствах, де відбувається модернізація. «Надання цінності традиційній релігії, – зауважив Рональд Дор, – це заклик до взаємоповаги, на противагу «панівній іншій» нації, і частіше, одночасно з цим і більш безпосередньо, проти місцевого правлячого класу, який прийняв цінності і спосіб життя тих інших панівних націй». «Найчастіше, – зауважує Вільям Макніл, – повторне утвердження ісламу, в якій би конкретній сектантській формі він не проявлявся, означає заперечення європейського і американського впливу на місцеве суспільство, політику і мораль». У цьому сенсі не-західні релігії є найбільш потужним проявом антизахідництва в не-західних суспільствах. Подібне відродження – це не відкидання сучасності, а відторгнення Заходу і світської, релятивістської, вироджуваної культури, яка асоціюється з Заходом. Це – відторгнення того, що було названо терміном «вестоксифікація» не-західних суспільств. Це – декларація про культурну неза-лежність від Заходу, горда заява: «Ми будемо сучасними, але ми не станемо вами».

Примітки

Зв'язок між владою і культурою майже повсюдно ігнорується тими, хто стверджує, що універсальна цивілізація існує або ось-ось повинна виникнути, а також тими, хто заявляє, що вестернізація є необхідною передумовою модернізації. Вони відмовляються визнати, що логіка їх доводів вимагає від них підтримати експансію і посилення західного панування в світі і що, якщо іншим товариствам надати свободу визначати власну долю, вони вдихнуть нові сили в старі світогляди, звички і звичаї, які, згідно з універсалістами, ворожі прогресу. Люди, які звеличують переваги універсальної цивілізації, проте, не схильні говорити про переваги універсальної імперії.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Серия: Philosophy. – Издательство АСТ, – 2003.

ТЕТЧЕР МАРГАРЕТ ХІЛДА

Тетчер Маргарет Хілда (13 жовтня 1925 р. – 8 квітня 2013 р.) – перша жінка, яка обійняла посаду прем'єр-міністра Великої Британії.

Лейтмотивом життя М. Тетчер стала доктрина незалежності, яку їй навів батько, Альфред Робертс. «Ти сама створюєш свій власний розум. Ніколи нічого не чини тільки з тієї причини, що такі вчинки роблять твої друзі. Ніколи не слідуй за юрбою тільки з причини, що ти боїшся виглядати не схожою. Веди юрбу за собою, але ніколи не слідуй за нею». За словами Тетчер, ці настанови сформу-вали її як особистість і як політика.

У 1947 році Тетчер закінчила Оксфордський університет із науковим ступенем бакалавра з хімії і вже в 1948 році зробила спробу балотуватися в індустріальному окрузі Дартфорд до місцевого органу влади. Ця спроба для Тетчер була провальною, але невдача лише підігріла її амбіції.

У 1959 році вона виборолла місце в парламенті в заможному районі Лондона Фінчлі, а в 1961 році вже обійняла посаду парламентського секретаря міністерства пенсій і страхування. У 1970 році Тетчер стає секретарем з освіти і науки, а в 1979 році обирається на посаду прем'єр-міністра Великої Британії, яку залишила в 1990 році.

Її перу належать багато праць з питань міжнародної політики і державного управління. Але все ж таки найбільше за все Тетчер турбує доля Британії та її роль у відбудові нового світового порядку. Традиційний англійський консерватизм і власний досвід політичної діяльності робить праці М. Тетчер цікавими для будь-якого читача.

МИСТЕЦТВО КЕРУВАННЯ ДЕРЖАВОЮ. СТРАТЕГІЇ ДЛЯ МІНЛИВОГО СВІТУ

ЧАСТИНА ІІІ. ЯПОНІЯ ЯПОНСЬКИЙ ФЕНОМЕН

Найяскравішим чином, принаймні з точки зору Заходу, «азіатські цінності» проявляються в дивовижному феномені сучасної Японії. За своїм економічним розвитком, як я вже зазначала, Японія знаходиться на другому місці в світі. За загальноприйнятими мірками вона більш ніж в чотири рази перевершує економіку Китаю. Завдяки тому, що протягом 20 років сальдо поточного платіжного балансу незмінно залишалось активним, Японія перетворилася на найбільшого світового кредитора, зарубіжні активи якого оцінюються в 1,2 трлн доларів. Цього не слід забувати, особливо на тлі по-току виступів на тему внутрішніх проблем країни і її слабкості. Історія сучасної Японії залишається зразком вражаючого успіху.

Під час мого перебування на посаді прем'єр-міністра я дуже часто зустрічалася з японськими лідерами. Їх особисті якості різняться набагато більше, ніж можна припустити, дивлячись на карикатури. Прем'єр-міністр Ясухіро Накаоне (1982–1987), наприклад, був дуже товариським і мав західні манери, що, безсумнівно, допомогло йому встановити теплі відносини з Рональдом Рейганом. Прем'єр-міністр Побору Такешита (1987–1989), навпаки, був набагато більш «типовою» фігурою партійного боса, якого, незважаючи на колосальний успіх в його власному середовищі, неможливо було уявити на вершині політичної системи західної країни. І, нарешті,

прем'єр-міністр Тосікі Кайфу (1989–1991), який вніс свіжий струмінь в японську політику, виглядав так, наче він сів між двома стільцями.

На жаль, 80-і роки були не найкращими для отримання більш глибоких уявлень про реальну Японію. Причина полягала в тому, що будь-який діалог між Заходом і Японією в ті дні незмінно переходив на проблему їх торгового профіциту. Тепер-то ми розуміємо, що це були переломні роки для світової економіки. Якби президент Рейган піддався антияпонському протекціоністському тиску в той момент, Захід не тільки серйозно зіпсував би відносини зі своїм головним партнером на Далекому Сході, а й зупинив би просування до зниження глобальних тарифів, що становлять основу нашого процвітання. Проте факт залишається фактом, переважна більшість моїх переговорів з японськими прем'єр-міністрами закінчувалися проханням зняти обмеження на британський імпорт і ввічливим роз'ясненням того, що японська система розподілу оподаткування цінностей – абсолютно «інша».

Правду кажучи, в цьому була неабияка частина істини. Японія і справді інша. «Відмінності» не обмежуються структурою роздрібної торгівлі та споживання; вони є відображенням самого японського феномена. Лише після відходу з поста прем'єр-міністра я змогла приділити його вивченню більше часу.

Будь-який діючий політик, який має справу з Японією, так чи інакше стикається ще з однією проблемою: традиційно кращі представники японського народу обходять політику стороною і надають перевагу займатися бізнесом або працювати на державній службі. За останні кілька років я була в Японії сім разів. Хоча у мене і збереглися деякі політичні зв'язки, лише знайомство з діловим світом та іншими верствами японського суспільства дозволило отримати більш глибоке уявлення про країну.

Звичайно, це не можна назвати одкровенням, але тим не менше це дійсно так: Японія являє собою єдину в своєму роді суміш західного з азійського. За деякими аспектами ставлення Японії до Заходу протягом століть було дуже схожим на ставлення Китаю. І та, і інша країна довгий час свідомо відгороджували своє суспільство від Заходу. Обидві країни були змушені під тиском максимально принизливих обставин прийняти за-хідну модель комерції, західну присутність і вплив: у випадку Японії – в результаті непрошеної появи американського ком-модора Метью Перрі зі своєю ескадрою в Нагасакі в 1853 році. Саме в цей момент виявилася принципова відмінність між ки-тайським і японським менталітетом. У той час як Китай практично одноставно піднявся на люту, але марну боротьбу із Заходом, Японія прийняла його.

Падіння сьогунату Токугава і відновлення влади японсько-го імператора – «реставрація Мейджі» 1868 року – стали по-чатком створення сучасної Японії. Столиця була перенесена в Токію. Армія і військово-морський флот зазнали реорганізації. Було введено загальну освіту: до початку ХХ століття рівень грамотності наблизився до 100 %. Були створені дієві стимули для індустріалізації. В цілому програма була орієнтована на розумне використання західної науки і досвіду з метою посилення Японії. До чого це призвело, добре відомо – не просто до модернізації, а до експансіонізму, війни і, в кінцевому підсумку, до катастрофи. Важливий висновок, який випливає з цього, полягає в тому, що японці протягом усієї своєї сучасної історії, а не тільки останнім часом, мали унікальну здатність знаходити відкриття, зроблені іншими народами, і використовувати їх у власних цілях.

У цій тенденції, звичайно, можна побачити і відсутність оригінальності. Деякі так і роблять. Я ж вбачаю в такій здатності різновид геніальності. Існують важливі причини, що

пояснюють небажання більшості товариств наслідувати приклад японців у запозиченні і використанні ідей інших народів. Подібний шлях вимагає неабиякої частки смиренності: мало якій древній цивілізації приємно усвідомлювати, що, незважаючи на досягнення її культури, відсутність техніки не дозволяє їй зайняти належне місце в сучасному світі. З іншого боку, він вимагає не меншої впевненості в собі: адже шлях відкритості та адаптації до світу незмінно пов'язаний із ризиком втрати своїх власних коренів і самобутності. Японці, однак, хоча і горіли бажанням познайомитися з іноземцями якомога ближче і дізнатися від них якомога більше, не тільки зберегли непохитну свідомість своєї «відмінності», але не збираються втрачати її і надалі. Може бути, це і не несе їм всесвітньої популярності, зате вже точно робить їх економіку напроцуд ефективною.

Можна будувати домисли на тему того, як Японії вдалося знайти квадратуру цього кола – кола, яке лежить у центрі всіх сьогоднішніх дебатів з приводу впливу глобалізації на культуру. Можливо, тут зіграла свою роль японська релігія, а саме синтоїзм, який надає великого значення духам предків, а отже – спадщині минулого. Можливо, щось є і в напівмістичному ставленні до японських пейзажів, які оспівуються в національній поезії.

І те, і інше наділяє японців сильним почуттям «місця». Я також підозрюю, що глибоке почуття самобутності японців впливає з того історичного факту, що, принаймні до кінця Другої світової війни, Японія ніколи не переживала окупації. Вона вбирала зовнішні впливи – літературний з Китаю, релігійний з Кореї, – а потім надавала їм іншу форму, залишаючись такою захищеною і ізольованою, якими бувають лише острівні раси. Результатом є етнічна однорідність і національна своєрідність, які впадають в очі будь-якому приїжджому. Це, в свою чергу, дало Японії непохитний фундамент для будівництва нових структур, запозичених із західних моделей.

Сучасну Японію неможливо зрозуміти без згадки про Другу світову війну. Більшість японців неохоче обговорюють її події з цілком зрозумілих причин. Японські збройні сили принесли жахливі страждання тим, хто їм протистояв. Багато китайців і корейців ніколи не пробачать Японії того, що вона творила в їх країнах. Візити японських лідерів в закордонні, особливо азіатські, країни досі супроводжуються суперечками про те, що може вважатися достатнім вибаченням за дії тих років, а що ні.

Разом з тим неприпустимо не спробувати зрозуміти, що відчують японці. Не все, що Японія робила в Азіатському регіоні, було небажаним для уродженців Азії. Крім того, сама Япо-нія також важко постраждала в результаті війни: вона втратила 1,7 мільйона військовослужбовців і 380 тисяч мирних жителів. Японія – єдина країна, яка відчула на собі силу ядерної зброї. Крім іншого, колективна провина, що переходить від покоління до покоління, – дуже небезпечна ідея, яку можна поширити на всіх за рідкісним винятком.

Мабуть саме кінець, а не початок або середина війни в водах Тихого океану, має найбільше значення для розуміння сьогоденної Японії. 14 серпня 1945 року, вперше за весь час існування держави, народ Японії почув по радіо, як імператор оголошує капітуляцію. В кінці його виступу прозвучали такі слова:

Нехай наша нація живе як єдина сім'я з покоління в покоління з вічної вірою в безсмертя її священної землі і пам'яттю про тяжкий тягар її відповідальності, нехай буде нескінченний шлях, відкритий перед нею. Об'єднайте ваші зусилля і присвятить їх будівництву майбутнього. Зберігайте чистоту моральних засад і шляхетність духу, працюйте з рішучістю у славу імперії і йдіть у ногу зі світовим прогресом.

На мій погляд, приблизно це з тих пір і робили японці – присвятили «спільні зусилля будівництву майбутнього» і «йшли в ногу зі світовим прогресом».

Нова японська конституція поставила поза законом війну і, теоретично, армію. Втім, травма, отримана країною, була настільки сильною, що і без цього переважна більшість японців не хоче знову ставати на шлях військових приготувань. Замість цього вони з мовчазної колективної згоди, настільки твердої, що її не потрібно озвучування, вирішили йти альтернативним шляхом – домагатися економічної величі. Економічне відродження, поза всяким сумнівом, було життєво важливим в будь-якому випадку, оскільки країна лежала в руїнах. Це було до того ж і питанням честі. Японці, які вирішили перетворити свою країну в економічну наддержаву, працювали не на себе і свої сім'ї, як це зазвичай відбувається на Заході, а безпосередньо на Японію – або на «Японію Інкорпорейтед». Думаю, це допоможе пояснити деякі відмінності між японським і західним капіталізмом.

ЯПОНСЬКИЙ КАПІТАЛІЗМ

Капіталізм по-японськи безумовно працював на Японію. Темпи її економічного зростання в 50-і, 60-і і 70-і роки як мінімум в два рази перевищували темпи зростання основних конкурентів. Після виведення з Японії окупаційних військ союзників в 1952 році її ВВП лише трохи перевищував одну третину британського. До кінця 70-х років він уже дорівнював сумарному ВВП Великобританії і Франції і перевищував поло-вину американського. З 1950 по 1990 рік реальні доходи в Япо-нії росли на 7,7 % в рік в порівнянні з 1,7 % в США (з 1230 до-ларів на цінах 1990 року до 23 970 доларів).

Цей успіх, принаймні спочатку, був досягнутий на основі розвитку виробництва. На очах всього одного покоління частка Японії в світовому промисловому виробництві зростає з 2–3 до 10 %. До 70-х років Японія виробляла сталі стільки ж, скільки Америка. Вона була світовим лідером у виробництві елек-троніки і заповнила майже чверть світового автомобільного ринку. Японці не здали своїх позицій і з появою нових конку-рентів із дешевою робочою силою: вони перейшли на вироб-ництво більш високотехнологічної продукції, такої як роботи і комп'ютери, і стали вкладати кошти в нові заводи поза межами Японії.

До того моменту, як я стала прем'єр-міністром Велико-британії, безперервне економічне зростання Японії було загально-визнаним явищем, і в цьому бачилася погана прикме-та для нас. Професор Езра Фогель, наприклад, написав книгу «Японія як номер один: уроки для Америки», зміст якої оче-видний із назви. Сім років по тому він все ще продовжував стверджувати, що «існує маса причин, за якими Японія ще більше зміцнить своє лідерство як провідна світова еконо-мічна держава», і міркував на тему, чи використовує Японія «свою економічну перевагу, щоб стати військовою наддержа-вою». Справедливості заради слід зазначити, що професор дійшов негативного висновку.

Запекла суперечка, багато в чому обумовлена чисто захід-ними політичними викладками, розгорілася навколо питання, чому японці досягли такого дивовижного успіху. Чи є він ре-зультатом того, що вони досягли досконалості у своїй особли-вій промисловій політиці? В ході таких дискусій Міністерство торгівлі і промисловості Японії іноді наділялося майже над-людськими здібностями. У його своєчасному втручанні і пра-вильному виборі стратегічних цілей вбачалася рушійна сила японського джаг-гернаута.

При більш ретельному розгляді, однак, стає зрозуміло, що це не так. Безсумнівно, в Міністерстві торгівлі і промисловості є надзвичайно здібні люди. Більш того, на думку уряду, втручання в економіку завдає набагато менше шкоди в Японії, ніж, наприклад, у Великобританії, де наші профспілки вмиль перетворили б його в катастрофічне. Але навіть в Японії система має свої недоліки.

По-перше, втручання уряду нерідко направлено на обмеження конкуренції, що, як завжди, веде до зниження ефективності. Одне з останніх досліджень різних секторів японської промисловості, покликане з'ясувати, чому одні процвітають, а інші ні, дозволило зробити висновок про те, що «головною причиною банкрутства в Японії є політика обмеження конкуренції, що проводиться урядом, яку слід припинити».

По-друге, традиційно японське інвестування коштів, орієнтоване на визначені урядом довгострокові стратегічні цілі, а не на прибуток і дивіденди акціонерів, в кінцевому підсумку незмінно веде до проблем. Іноді, особливо в період становлення промисловості, такий підхід буває виправданим. Він може, як в Японії, привести до більш масштабних вкладень у дослідження і конструкторські розробки, здатні принести прибуток. Але якщо прибуток перестає грати роль рушійної сили, компанії починають прагнути не задоволення клієнта, а задоволення уряду і банків, а ті можуть неправильно це витлумачити і зазвичай саме так і роблять.

Звідси впливає третій недолік японської моделі, без міри розхваленої її західними прихильниками. Японські компанії значно більшою мірою, ніж західні, залежать від дешевого фінансування з боку державних і приватних банків. Іншими словами, випуск акцій як основний інструмент залучення фінансових ресурсів втрачає для них значення, а індивідуальні акціонери позбавляються можливості втручатися в їхні справи.

Така взаємозалежність банків і промислових компаній обумовлена традицією, що склалася ще в довоєнні часи, коли фінансово-промислові конгломерати, відомі як «дзайбацу», контролювали левову частку економіки. Часткове руйнування цих конгломератів після війни не змінило менталітет, що лежить в їх основі, якому найкраще підходить визначення «корпоратистський».

Корпоратизм тягне за собою певні наслідки. В даному випадку – це відсутність конкуренції в поєднанні з дешевими грошима і обмеженими можливостями для їх прибуткового вкладення, що веде до колосального роздування цін на землю. Переоцінені активи, в свою чергу, штовхають банки на розширене фінансування інфляційних проектів. В кінці 80-х – на початку 90-х років мильна бульбашка луснула.

Незважаючи на серйозність цих доводів, не варто недооцінювати реальну і неминущу міць японської промислової системи. Дослідження компанії McKinsey & Company, присвячене проблемам японської економіки, показує, що ні перебільшення, ні применшення того, що сталося, не відображає реальності. Воно свідчить про те, що лідируючі у глобальному масштабі галузі промисловості Японії – автомобілебудування, верстатобудування і електроніка, – продовжують залишатися високоефективними і процвітаючими. Однак в інших секторах економіки, зокрема роздрібній торгівлі, охороні здоров'я, будівництві та харчовій промисловості, продуктивність в даний час знаходиться, як, втім, перебувала і раніше, на низькому рівні. Причина неефективності – обмеження конкуренції. У разі усунення цієї перешкоди (що і пропонується зробити) і продуктивність, і доходи повинні вирости.

Можливість відновлення зростання і прогресу існує тому, що основи феноменального прогресу Японії як і раніше зберігаються. Про деякі з них уже говорилося, оскільки вони швид-

ше азійські, а не чисто японські. Разом із тим японці, як завжди, використовують їх на свій лад.

Робоча сила в Японії, принаймні в процвітаючих секторах, в цілому дуже добре освічена. Коріння цього явища лежать в японському суспільстві і очікуваннях, які японська сім'я пов'язує зі своїми дітьми. На мій погляд, це також і прояв національного духу, що з'явився після війни.

Але навіть і тим робітникам, які мають хорошу освіту і професійну підготовку, необхідна мотивація. У цьому, як і багато в чому іншому, японці досягли дивовижних успіхів. Вже давно твердять, що корпоративний дух, настільки дбайливо культивованій японськими компаніями, базується на практиці довічного найму. Якщо це так, Японія повинна зіткнутися з проблемами, оскільки жодна економічна система не може дозволити собі такої гарантії в століття, коли для успіху потрібні гнучкість і пристосованість. Як би там не було, довічний найм – значною мірою продукт трудового законодавства, введеного з подачі західних лівих після війни: він зовсім не обов'язково є невід'ємною частиною практики, прийнятої в японській промисловості.

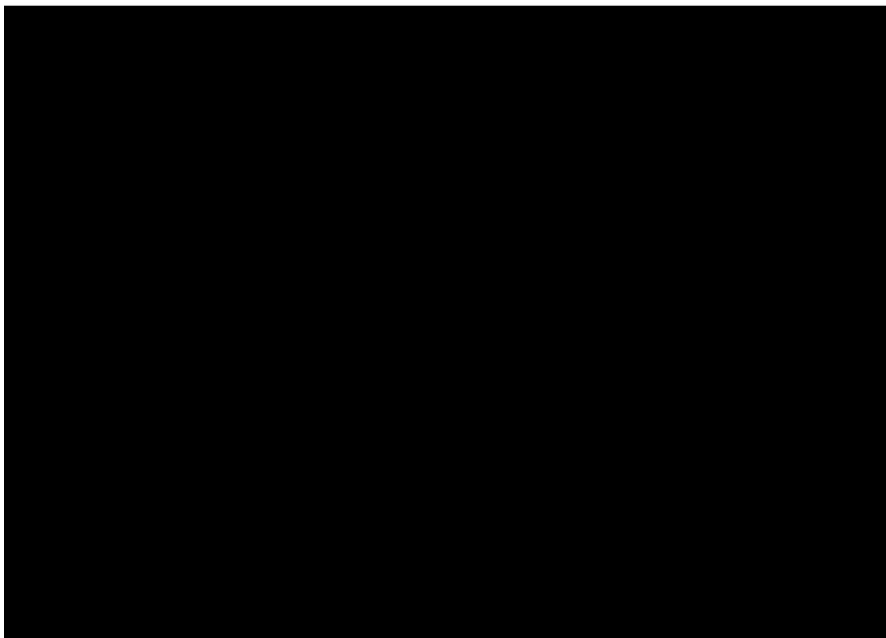
Деякі сторони цієї практики абсолютно дратують представників Заходу, в цьому, я впевнена, багато хто зі мною погодиться. Більшість з нас бентежать такі речі, як гімн компанії і фірмові нагрудні значки. Відверті колективні обговорення загальних проблем справляють враження штучних. І вже точно не в британських звичаях присвячувати свій вільний час колективним заходам, що влаштовуються компанією. Справа і розвага, державне і приватне, колективне і індивідуальне, – ми, на Заході, звикли жити чітко розділяючи ці речі.

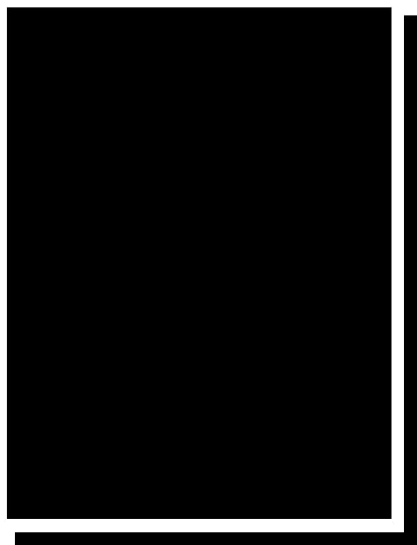
В інших же відношеннях японська практика управління цілком застосовна і в нас. Японським менеджерам бри-танські, так і в цілому західні, робочі могли на перший погляд

здатися нестерпними, проте з часом японський підхід став давати дуже хороший ефект – і не тільки в компаніях, що належать японцям, а й в тих, з якими вони стикалися. Підхід, що передбачає досягнення загальної згоди і розуміння цілей компанії, безсумнівно, має сенс з точки зору психології. Він – чудовий засіб від добре всім відомого непродуктивного протистояння «двох сторін», яке отримало таке розповсюдження в британській промисловості до 70-х років, що його стали навіть називати «британською хворобою». Лікуванням від цієї недуги Великобританія в чималому ступені зобов'язана урокам, які дали японці.

В одному аспекті, я впевнена, майбутнє Японії виглядає більш оптимістично, ніж здається багатьом японцям. Це допомога старому з боку нового, яке ось-ось з'явиться на світ. У минулому цінності і структури японського суспільства, що отримали глибоке відображення в системі японської освіти, не заохочували прояви індивідуалізму. Однак епохальні прориви, перш за все в науці, здійснюються в основному люди, чия особистість і спосіб мислення сприймаються сучасниками не інакше як ексцентричні. Японія ж традиційно не залишала місця для ексцентричності. Молоде покоління японців, яке в наш час навчається і працює в Америці та інших країнах Заходу, неминуче буде відрізнятися більш космополітичним і індивідуальстським світоглядом, коли повернеться в Японію. Звичайно, з одного боку, це може поставити під сумнів традиційний спосіб життя, але з іншого – привнести елемент ініціативи, якої часто не вистачає японській економіці. Як тільки Японія опанує цим життєво важливим в століття інформаційної революції інструментом, вона зможе знову здивувати світ.

Маргарет Тэтчер. Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. – М. : Альпина Паблишер, – 2003.

АЛЬБЕРТ ГОР

Альберт Гор (31 березня 1948 р.) – віце-президент США у 1993–2000 роках.

Член демократичної партії США. На посаді віце-президента США запам'ятовся підтримкою National Performance Review, в якому були оприлюднені зловживання федерального уряду та доведена необхідність зменшення бюрократичного апарату й кількості різноманітних урядових директив. Другим знаковим моментом діяльності А. Гора стала підтримка Інтернету, за що він отримав прізвисько «батько Інтернету».

Активно співпрацює з різноманітними гравцями інформаційного ринку. З 2006 року А. Гор є президентом телеканалу Cnn, входить у склад ради директорів компанії Apple Inc, працює радником компанії Google.

12 жовтня 2007 року Гору присуджена Нобелівська премія миру за роботу по захисту оточуючого середовища та дослідження з проблем зміни клімату. Як політика, Гора турбує концентрація влади ЗМІ в руках великого капіталу, що призводить до маніпуляцій суспільною свідомістю, ідеологія надспоживання, яку за допомогою ЗМІ нав'язують ТНК та втручання великих ТНК у внутрішню і зовнішню політику держави.

АТАКА НА РОЗУМ

ПОЛІТИКА ЗАЛЯКУВАННЯ

Страх – наймогутніший ворог розуму. І страх, і розум необхідні людині, щоб вижити, але співвідношення між ними незбалансовано. Розум іноді може розсіяти страх, але страх нерідко перемагає розум. Як в Англії за двадцять років до початку Американської революції писав Едмунд Берк, «ніяка пристрасть так не позбавляє розум всіх його здібностей до дії і роздумів, як страх».

Наші батьки-засновники з достатньою повагою ставилися до тієї загрози, яку страх являє для розуму. Вони знали, що за певних обставин прах може викликати спокусу поступитися свободою в обмін на демагогічні обіцянки сили і безпеки. Вони побоювалися, що коли страх витісняє розум, в результаті нерідко виникають ірраціональна ненависть і розкол. Як пізніше писав суддя Луїс Дембіца Брандейс, «люди бояться відьом і спалених жінок».

Усвідомлення цього нерівного взаємозв'язку між страхом і розумом мало важливе значення для проекту американського самоврядування.

Наші батьки-засновники відкинули пряму демократію через побоювання, що страх зможе переважити розумні міркування. Вони не розраховували на здатність «спільноти добре обізнаних громадян» разом осмислювати різні питання таким чином, який зведе до мінімуму руйнівний вплив ілюзорних, перебільшених, надмірних страхів. «Коли людина серйозно розмірковує про слабкості людських діянь, в неї з'являються переконання, що мудріше і надійніше за все створити власну, ретельно продуману конституцію, поки це в її силах», – писав Томас Пейн у своєму знаменитому памфлеті «Здоровий глузд»,

особливо попереджаючи батьків-засновників, що вони не повинні ризикувати, чекаючи, коли який-небудь зі страхів заволодіє суспільною свідомістю і стане на заваді здорового глузду.

Нації процвітають, зазнають невдачі і формують свій неповторний характер, стикаючись з невідомим і намагаючись упоратися зі страхом. І дуже багато при цьому залежить від того, хто ними керує. Якщо лідери використовують страхи суспільства, щоб гнати людське стадо в напрямку, який люди при іншому по-вороті подій не обрали б самі, страх може швидко перетворитися на самодостатню і некеровану силу, яка виснажує волю нації і послаблює національний характер, відволікаючи увагу суспільства від реальних загроз, які заслуговують здорового і серйозного занепокоєння, сіє замішання щодо важливого вибору, який кожна нація повинна постійно робити в ім'я свого майбутнього.

Істинний лідер надихає суспільство, допомагає йому в подоланні страхів, демагог використовує наші страхи в політичних цілях. У цьому полягає принципова відмінність між ними.

Тривога і страх завжди були частиною нашого життя і залишаться нею. Страх – невід'ємна і універсальна приналежність кожного суспільства. Це нормальний елемент людського стану. І в усі часи страх був ворогом розуму. Як писав римський філософ і вчитель риторики Лактанцій, «там, де є страх, немає місця для мудрості».

Свого часу засновники нашої держави опинилися перед обличчям серйозних викликів і загроз. Якби їх спіткала невдача, вони б пішли на шибеницю, як зрадники. Саме існування нашої країни було під загрозою. Однак навіть перед обличчям цих погроз наші батьки-засновники наполягли на проголошенні основних прав і свобод, закріплених у «Біллі про права». Чи загрожує нинішнім конгресменам небезпека, подібна до тієї, з якою зіткнулися їхні попередники, коли британська армія виступила в похід на Капітолій?

Чи небезпечніші сучасні загрози тих, які змусили Франклі-на Делано Рузвельта звернутися до нас зі знаменитим нагадуванням, що єдина річ, якої ми повинні боятися, це сам страх? Чи знаходиться Америка сьогодні в більшій небезпеці, ніж коли ми зіткнулися зі світовим фашизмом і наші батьки боролися і перемагали в світовій війні на двох фронтах одночасно?

Чи можна назвати сучасний світ більш небезпечним, ніж той, в якому ми протистояли ідеологічному противнику, озброєному тисячами ракет, здатних в будь-який момент знищити нашу країну? П'ятдесят років тому, коли ядерна гонка з Радянським Союзом нарощувала свої темпи, а маккартизм погрожував нашим свободам всередині країни, президент Дуайт Ейзенхауер з деяким запізненням прорік: «Всякий, хто діє виходячи з того, що захист свободи нібито полягає в придушенні особистості, підозри і страху, сповідує чужі Америці погляди». А Едвард Роско Марроу, чия смілива журналістська діяльність піддавалася нападкам з боку сенатора Джозефа Маккарті, приблизно в цей же час прогнозував: «Страху не вдасться захопити нас в епоху нерозумності».

Було б справжньою образою пам'яті тих, хто жив до нас і пожертвував заради нас настільки багатьом, стверджувати, що ми маємо більше підстав боятися, ніж було у них. Незважаючи на загрози, які їм протистояли, вони віддано захищали наші свободи. І тепер ми повинні робити те ж саме.

І все ж є дещо особливе в нашому часі. Чому на самому початку XXI ст. ми виявилися настільки вразливі перед політикою страху? Політичні лідери, які прагнуть пограти на громадських тривогах, щоб представити себе захисниками переляканих, існують завжди. Демагоги завжди обіцяли безпеку в обмін на відмову від свободи. Але що змушує нас шукати нові способи вирішення старих проблем?

Найнезвичайнішою і новою рисою американського національного діалогу є безпрецедентні масштаби і інтенсивність

безперервного страху. Більш того, виявляється абсолютно нехарактерне і завзяте нерозуміння його витоків; здається, що ми відчуваємо надзвичайні труднощі з тим, щоб відрізнити реальні загрози від вигаданих.

Серйозним симптомом сучасного стану наших громадських дискусій є та обставина, що майже три чверті американців легко дозволили себе переконати, що Саддам Хусейн несе особисту відповідальність за атаки 11 вересня 2001 року, і дуже багато хто до цих пір упевнені, що більшість тодішніх «викра-дачів» літаків були саме іракцями. Симптомом того, як від-правляється сучасна демократія, служить той факт, що понад 40 % громадян США вдалося з легкістю переконати, що Ірак на-справді має у своєму розпорядженні ядерну зброю, навіть після того, як з'ясувалося, що головний доказ – секретні документи, які описували спроби режиму Саддама Хусейна придбати ура-новий концентрат в Нігері, – сфабриковано.

Очевидно, що сучасна адміністрація зловживає страхом із метою маніпуляції політичним процесом, і я ще повернуся до цього в цьому розділі. Однак куди більш важливе інше питання: як могла наша нація виявитися настільки нехарактерно вразливою для такого ефективного залякування з метою політичних маніпуляцій?

Припускається, що вільна преса повинна служити імунною системою нашої демократії, яка захищає її від грубого нехтування фактами і здоровим глуздом. Як одного разу сказав Томас Джефферсон, «помилкові думки дозволені там, де розум вільний протистояти їм». Так що ж сталося? Чому наша імунна система більш не функціонує, як колись? Перш за все, різко змінилася сама природа того, що філософ Юрген Хабермас описував як «структуру публічного дискурсу». Як я згадував у вступі, публічна сфера тепер набагато менше відкрита для енергійного і вільного обміну ідеями між громадянами, як це було в період народження Америки.

Вважається цілком очевидним, що в умовах демократії громадяни діють як раціональні індивіди, співвідносячи свої вчинки з характером проблем, що стоять перед ними, так, як якщо б кожне питання могло би бути раціонально проаналізовано і відкрито обговорено для прийняття в результаті обґрунтованого колективного рішення. Проте новітні дослідження показують, що справа йде трохи інакше.

Один з провідних нейробіологів світу доктор Вілайнур Ремачандран пише: «Наша розумова діяльність керується переважно киплячим котлом емоцій, мотивів і бажань, які нами практично не усвідомлюються, а те, що ми називаємо нашою свідомістю, насправді являє собою, як правило, вже вторинну раціоналізацію дій, які ми здійснюємо через інші (нераціональні) причини».

Існують різні психічні механізми, що керують почуттями та емоціями, які чинять сильніший вплив на прийняття рішень, ніж розум і логіка. Більш того, емоції здатні набагато сильніше впливати на розум, ніж розум на емоції – особливо на почуття страху.

Вчений з Університету Стоні-Брук, Чарльз Тейбер, навіть вважав за можливе стверджувати, що «створена в епоху Просвітництва модель безпристрасного розуму як неодмінної приналежності зразкового громадянина емпірично неспроможна».

Говорячи словами нейробіолога з Нью-Йоркського міського університету Джозефа Леду, автора книги «Емоційний розум», «вплив емоційних систем на когнітивні (пізнавальні) системи сильніше, ніж вплив когнітивних систем на системи емоційні». Здатність відчувати страх «жорстко вбудована» в наш мозок, як древній інстинкт, що дозволяє миттєво реагувати, коли наше життя під загрозою. Однак страх єдине почуття, яке прокидається в нас, коли необхідна швидка реакція. Наприклад, мигдалина мозочка майже постійно включена в процес прискорення реакцій, важливих для нашого виживання, таких як, скажімо, прагнення до продовження роду. (Можливо, тому

частково сексуальне збудження поряд зі страхом є найважливішою складовою сучасного телевізійного програмування.) Розумові функції, навпаки, виконуються тими ділянками мозку, які розвинулися в процесі еволюції людського виду відносно нещодавно, і залежать від більш тонких процесів, які дозволяють нам оцінити екстремність загрози до того, як вона стала безпосередньою, а також розрізняти обгрунтовані і ілюзорні страхи.

Нейробіологи і дослідники мозку вивчають те, як візуальні образи безпосередньо впливають на ділянку мозку, який не потребує посередництва мови або логічного аналізу. Існує два паралельні шляхи, що з'єднують візуальні центри з іншими відділами мозку, і один з них служить досить примітивною, але миттєво спрацьовуючою системою оповіщення. (Еволюція не-рідко форсує досягнення компромісу між швидкістю і точністю.) Більш того, незалежно від причин виникнення страху, цей механізм важко вимкнути, якщо він включився.

Психологи вивчали спосіб прийняття рішень в умовах великої невизначеності й виявили, що наш мозок «зрізає шлях», відшукуючи короткі маршрути – їх називають «евристиками», – які допомагають нам робити важливий вибір. Один з найважливіших коротких маршрутів, якими ми користуємося, це так звана афективна евристика. Ми часто робимо поспішні судження, засновані переважно на емоційних реакціях, замість того щоб раціонально оцінити всі обставини і прийняти виважене рішення.

Цей короткий шлях має корисну властивість. Він дозволяє нам швидше приймати рішення і уникати небезпечних ситуацій. Однак емоції можуть затуманити наше судження. Коли емоційна реакція, наприклад страх, особливо сильна, вона здатна повністю затьмарити наш розум.

Більш того, подібно до того як в момент виникнення загрози страх може затулити собою розум, він має велику владу над розумом у сфері пам'яті. Ми помилково вважаємо, що пам'ять

підзвітна виключно розуму, насправді ж ті ділянки мозку, які дозволяють нам боятися, мають власні ланцюжки пам'яті. Про-тягом життя ми підсвідомо накопичуємо враження, які травмували нас, як спогади, що особливо легко спливають у мозку (свідомо і несвідомо) і починають керувати нашими діями, особливо коли потрібна швидка реакція.

Більшості з нас знайомий так званий феномен посттравматичного стресового розладу (ПСТР), який властивий жертвам насильства, дітям, які постраждали від поганого поводження, ветеранам воєн та деяким іншим категоріям людей. Зазвичай, коли досвід відкладається в пам'яті, він отримує свого роду «тимчасовий ярлик», механізм, який дає нам здатність усвідомити в той момент, коли ми заново переживаємо минулий досвід, як давно відбулися ці події і в якій часовій послідовності. Завдяки цьому ми розуміємо, що згадуваний нами досвід передував одним подіям і слідував за іншими. Або розрізняємо, що було десять тижнів тому, а що – одинадцять годин тому.

Однак коли травмуючі події – які викликали тривогу або біль – зберігаються в пам'яті, відбувається щось інше. Стан кардинально змінюється. Активізується мигдалина мозочка, і пам'ять кодується і наповнюється по-іншому. В результаті «тимчасовий ярлик» видаляється, і коли ми згадуємо травмуючі враження, вони сприймаються як поточна реальність. Пам'ять здатна активізувати реакцію страху в даний момент – навіть якщо травматична ситуація трапилася багато років тому, – тому що інтенсивність спогаду змушує частину мозку реагувати таким чином, як ніби травма була отримана тільки що. Посттравматичний розлад являє собою постійне вторгнення всередину свідомості, що включає пам'ять про травматичні враження, і змушує заново переживати події так, як ніби вони відбулися зовсім нещодавно. Як вказав доктор Рамачандран, саме ця особливість завдає найбільшої серйозної шкоди психічному здоров'ю.

Навіть якщо ми усвідомлюємо, що подія відбулася давно, особливі потужні ланцюжки пам'яті в центрах страху викликають повторне переживання травмуючих подій і обумовлюють певні реакції на кшталт прискореного серцебиття і гіпертрофо-ваного почуття тривоги, які спостерігалися б при переживанні реальних подій.

Структурна подібність між минулими і поточними переживаннями здатна змусити центри страху витягти спогади і застосувати їх на цей момент. Навіть якщо подальше переживання лише зовні схоже з травмуючим, воно може набути не-ймовірної влади над емоціями і активізувати ті ж самі панічні реакції, які викликає ця травма.

Більш того, навіть коли раціональний аналіз виявляє всю поверховість структурної подібності, це майже не впливає на центри страху і рідко розсіює владу страшних спогадів. Отже, центри страху мають величезний вплив на розумовий процес, а також на роботу пам'яті. Як зазначає психолог Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі доктор Майкл Фенслоу, «наявні у нас дані дозволяють припустити, що мигдалина мозочка не тільки вивчає і зберігає інформацію про страх подій, але і регулює накопичення інших видів інформації у різних долях мозку».

Коли людські істоти перейшли на більш високий рівень мислення, ми отримали перевагу, що виражається в здатності передбачати можливі загрози. Ми знайшли можливість осмислювати загрози, замість того щоб просто сприймати їх. Ми також навчилися усвідомлювати уявні загрози. І коли групи людей змушені осмислювати уявні загрози, вони можуть активувати реакції страху такої ж сили, які викликають реальні небезпеки.

Ця здатність міркувати про щось, що активізує мозжечкову мигдалину і запускає реакцію страху, має особливу важливість через інший істотний і тісно пов'язаний з нею феномен, який називають «замінним травмуванням». Науково доведено, що,

якщо член нашої сім'ї або просто близька нам людина переносить травму, його переживання можуть передатися нам, навіть якщо ми безпосередньо не відчуваємо впливу травмуючої події.

Нещодавні дослідження також показали, що при переказі травмуючої ситуації тим, хто відчуває близькість до жертви – неважливо чи є ця близькість етнічною, релігійною, історичною, культурною, лінгвістичною, племінною або національною за своєю природою, – це може спровокувати у слухача емоційну і фізичну реакцію, подібну до тієї, яку відчував потерпілий.

Нещодавно фізіологи відкрили новий клас нейронів, названих «дзеркальними», які створюють значний потенціал для співпереживання. Доктор Рамачандран описує величезне значення цього нового відкриття в такий спосіб.

Давно відомо, що нейрони в цій частці мозку (так званому передньому поясі, який отримує більшу частину інформації від мозочкової мигдалини) збуджуються, коли ви завдаєте пацієнтові біль – тому їх називають «нейронами больових відчуттів», припускаючи, що вони попереджають організм про потенційну загрозу, – і обумовлюють реакцію, спрямовану на те, щоб уникнути болю. Однак дослідники з Торонто виявили, що деякі з цих клітин реагують не тільки в тих випадках, коли сам випробуваний, скажімо, вколотий голкою – якої реакції слід очікувати, – але також коли він спостерігає за тим, як біль за-подіюють іншому випробуваному. Ці дзеркальні нейрони долають бар'єр між «мною» і «іншими», показуючи, що «мій» мозок пов'язаний з мозком «інших» і тому здатний до співпереживання та співчуття. Хочу зауважити, що це зовсім не метафора; нейрони просто не здатні повідомити, хто саме – ви або інша людина – відчуває больові відчуття. Дзеркальні нейрони не-мов би імітують віртуальну реальність того, що відбувається в іншому людському мозку, – до такої міри, що ви майже що «відчуваєте» біль іншої людини.

Психотерапевти першими виявили потужне явище замінної травми, завдяки до чого як були відкриті дзеркальні нейрони, що дозволили пояснити те, як вона впливає на людей. Доктор Лайза Мак-Кенн і доктор Лорі Енн Пёрлман пропонують оригінальне визначення замінної травми як «тривалих психологічних наслідків для лікарів, які відчувають вплив травматичного переживання своїх пацієнтів. Люди, що працюють з постраждалими від психологічної травми, можуть відчувати глибокі психологічні переживання, які нерідко виявляються руйнівними і болючими для того, хто надає допомогу, і зберігаються протягом декількох місяців або навіть років після роботи з людьми, які зазнали травми».

У всьому світі історії про трагедії минулого передаються від одного покоління до іншого. Завдяки до чого як телебачення посилює здатність оповідачів подібних історій викликати емоційну реакцію слухачів, яскраві словесні описи травм, фізично випробуваних іншими людьми, провокували на рідкість бурхливу реакцію – навіть через сторіччя після того, як відбулася описувана подія.

На початку літа 2001 року ми з Тіппер' вирушили до Греції. Наше перебування там збіглося з історичним візитом Папи Римського, який був зустрінутий тисячами розгніваних демонстрантів, які вражали плакатами і вигукували вимоги. Я спробував вникнути в суть того, що відбувається. Греки висловлювали своє невдоволення тим, що сталося вісім століть тому, коли Четвертий хрестовий похід завершився в Константинополі, місто було розграбоване і ослабле настільки, що згодом стало легкою здобиччю для турецьких завойовників. І ось тепер, після восьмисот років, ці люди обурювалися.

Наведу ще один приклад. На початку літа 1989 року, на шестисоту річницю битви, в якій сербська армія зазнала нищівної поразки, Слободан Мілошевич прибув на Косово поле.

Представники уряду стверджували, що в той день на полі зібралось півтора мільйона чоловік. За оцінками західних експертів, близько мільйона чоловік заповнили схили пагорбів, щоб послухати виступ Мілошевича. У своїй промові той намалював яскраву картину битви шестисотрічної давності. І відразу ж після цього колективного переживання старої хворобливої травми почалася жорстока дискримінаційна кампанія проти хорватів, боснійців і косоварів, яка, як мінімум частково, була спровокована замінним переживанням далекої травми, що змусила людей сучасної епохи знову пережити давнє потрясіння.

Якщо поглянути на конфлікти, що відбуваються на Індійському субконтиненті, в Шрі-Ланці, в Африці, в Північній Ірландії, на Близькому Сході – в будь-якій «гарячій» зоні сучасного світу, то можна виявити реакції, викликані миндалиною мозочка і засновані на замінному травмуванні, які викликають до життя спогади про трагедії минулого. У кожному випадку робляться спроби вирішити конфлікт шляхом раціонального обговорення проблем. Однак цього недостатньо для того, щоб послабити силу відроджених травматичних спогадів. Необхідні нові механізми, подібні до Комісії правди і примирення в Південній Африці – або якісь ще не винайдені, – які були б здатні протидіяти колективним замінним травматичним переживанням у ході вирішення конфліктів, що мають довгу історію.

У нашій культурі історії розповідають головним чином з екрану телевізора. Як я вже зазначав, пройшло 40 років з тих пір, як для більшості американців телебачення стало основним джерелом інформації. Як ми могли переконатися, його домінування стало настільки всеохоплюючим, що середньостатистичний американець віддає дві третини вільного часу (яке не витрачає на сон, роботу і дорогу) перегляду телевізійних програм. І фактично всі значущі політичні комунікації в даний час обмежені рамками тридцятисекундних рекламних роликів.

Дослідження показують, що телебачення здатне викликати «замінні травми» у мільйонів людей. Опитування громадської думки, проведені після атак 11 вересня, виявили, що у людей, які часто дивилися телевізор, симптоми травми виявлялися яскравіше, ніж у тих, хто рідше припадав до екрану. Один з аналітиків так охарактеризував респондентів, які описували свою реакцію на 11 вересня: «Ті, хто більше дивився телевізор, більшою мірою відчували стрес».

Фізичний ефект від «телевізійної травми» – зростання кров'яного тиску і ускорення серцевого ритму – аналогічний тому, який супроводжував би реальне переживання травмуючої події. Більш того, доведено, що телебачення здатне створювати помилкові спогади, не менш сильні, ніж звичайні. Спливаючи в пам'яті, ці, створені телебаченням, спогади впливають на емоційну систему як справжні минулі враження.

Наслідки передбачувані. Люди, які регулярно дивляться телевізійні новини, вважають, що міста, в яких вони живуть, набагато небезпечніші, ніж це є насправді. Дослідники також з'ясували, що навіть якщо статистика скоєння конкретного виду злочинів має стійку тенденцію до зниження, то страх саме перед цими злочинами збільшується в міру того, як поширюється їх висвітлення на телебаченні. Останнє ж дуже часто відбувається тому, що консультанти роз'яснюють власникам телевізійних каналів: глядацька аудиторія зростає при широкому висвітленні випадків насильства. Цей феномен, без перебільшення, змінив місцеві телевізійні новини.

Багато національних ранкових програм починають свої випуски з репортажів про насильство або вбивства, і ми дивимося їх годинами, не в силах відірватися від екрану. Візуальні образи на телеекрані здатні активувати частини мозку, що відповідають за емоції, набагато ефективніше, ніж читання статті про ту ж саму подію.

Здатність телебачення викликати страх має особливе значення тому, що американці проводять значну частину життя перед телевізором. А ми через те надовго застигаємо біля екрана, що телебачення постійно запускає «орієнтуючу реакцію» у нашому мозку.

Сьогодні телевізійна реклама, і не тільки вона, активізує орієнтуючий рефлекс один раз в секунду. І поки громадяни нашої країни в середньому дивляться телевізор більше чотирьох з половиною годин на день, відповідні ділянки мозку активуються постійно.

Постійне і повторюване збудження орієнтуючої реакції призводить до квазігіпнотичного стану. Воно частково занурює телеглядачів в нерухомість і формує звичку до постійного стимулювання двох зон мозку – мозочкової мигдалини і гіпнокампа (складової частини пам'яті і ситуативної системи). Це відбувається майже так само, як якби у нас в голові знаходився своєрідний телевізійний «рецептор».

Виявляється, що нерухомість як реакція на зовнішні впливи привернула увагу деяких учених, і ось що вони виявили: існує сильний взаємозв'язок між заціпенінням і почуттям страху. Страх змушує мозжечкову мигдалину курчати подавати сигнал до викиду нейрохімічних агентів, і контрольні досліді підтверджують, що це в більшості випадків призводить до нерухомості.

Відразу обмовлюся, що я зовсім не маю наміру порівнювати телеглядачів із загіпнотизованими курчатами. Однак ми, володарі куди більшого головного мозку, цілком можемо засвоїти для себе корисні уроки з досвіду з курками на фермі. Пам'ятаю, в юності я годинами сидів перед телевізором, не помічаючи, скільки часу пройшло. Власний досвід підказує мені, що від тривалого перегляду телевізійних програм розум ціпеніє.

Ось чому частково я так прагну з'єднати телебачення та Інтернет, зробити їх відкритими для творчості і таланту. Я впевнений, що вкрай важливо звертати набагато більше уваги на

якість телевізійних програм і їх правдивість. У цьому криється причина того, чому я настільки стурбований потенціалом, прихованим у використанні телевізійних ЗМІ тих, хто прагне з їх допомогою маніпулювати громадською думкою в обхід здоро-вого глузду логіки.

Квазігіпнотичний ефект телебачення служить одним з пояснень того, чому політична економія, підтримувана телеіндустрією, так само різке відрізняється від динамічної політики першого століття існування Америки, як ця остання відрізняється від феодалізму, який розквітав на ґрунті невігластва люд-ських мас в епоху Середньовіччя.

Ця здатність телебачення постійно викликати в нас страх і інші збуджуючі стимули може бути використана розважли-вими фахівцями з піару та реклами, а також політиками. Баррі Гласнер, професор соціології Університету Південної Каліфор-нії, вважає, що є три прийоми, які разом складають технологію «торгівлі страхом»: повтор, подача неправильного за правиль-не, дезорієнтація. Використовуючи ці інструменти, будь-хто, у кого є якась гучна програма, може активізувати тривоги і стра-хи населення, спотворюючи суспільний дискурс і розум.

Існує, звичайно ж, безліч історичних прикладів того, як яскраві образи приводили до заміної травми, яка використову-валася в позитивних цілях. Наприклад, видовище того, як бор-ців за громадянські права цькують собаками і б'ють пожежними шлангами, допомогло мобілізувати звичайних американців на боротьбу в рамках широкого руху на захист соціальної справед-ливості. З власного досвіду мені відомо, що візуальні образи – картинки, графіки, мультфільми, комп'ютерні моделі – доносять інформацію про кліматичну кризу набагато краще за слова. Схо-жим чином жахливі кадри, які були передані з В'єтнаму і Іраку, прискорили в суспільній свідомості зрушення до неприйняття злочасних воєн, яким необхідно покласти кінець.

Незважаючи на те, що логіка і здоровий глузд грали більш помітну роль в друкованих мас-медіа, які використовуються поряд з візуальними образами, вони можуть справити не менш сильний позитивний ефект на телебаченні. Насправді візуальні образи страждання особливо важливі тому, що здатні виклика-ти співчуття і добру волю. Жахливі знімки з в'язниці Абу-Грейб повідомили нам визнання несправедності, яка вершиться там набагато краще будь-яких слів. При всьому тому, коли подібні сильні почуття стають об'єктом маніпулювання, можливості зловживань різко збільшуються.

Переконливо доведено, що люди особливо бояться погроз, які легко зобразити або уявити. Наприклад, дослідження показали, що, збираючись летіти літаком, люди набагато охочіше страхують-ся від «смерті в результаті терористичного акту», ніж від «смерті з будь-якої причини». За логікою страхування авіапасажирів на ви-падок смерті з будь-якої причини включає в числі іншого і можли-вість терористичних атак. Однак щось у гучному слові тероризм справляє яскраве враження, що породжує надлишковий страх.

Розглянемо, як адміністрація Буша застосовувала деякі з описаних професором Гласснером прийоми, повторюючи з разу в раз одні й ті ж загрози, дезорієнтуючи увагу громадськості (переми-каючи її з «Аль-Каїди» на Саддама Хусейна) і використовуючи яскраві образи (грибоподібну хмару над американським містом).

Події 11 вересня вразили нас усіх. Однак, почавши діяти в правильному напрямку, адміністрація Буша потім стала нагні-тати в суспільстві страх перед тероризмом, наділяючи паніку потворними формами, щоб забезпечити політичну підтримку вторгнення в Ірак. Незважаючи на відсутність доказів, Ірак був звинувачений у співпраці з «Аль-Каїдою» і у виробництві ядерної зброї. Перемогу над Саддамом помістили в контекст боротьби з тероризмом, хоча насправді це відволікало увагу і ресурси від покарання тих, хто дійсно завдав удар.

Коли президент Сполучених Штатів, виступаючи перед на-родом, закликав нас увявити собі терористичну атаку з викорис-танням ядерної зброї, він говорив про терористів, які насправді не мали відношення до Іраку. Але оскільки нація була під вра-женням від терактів 11 вересня, в той момент, коли президент виголосив слова «увявіть разом зі мною цей новий жах», вияви-лося дуже легко оминати доводи розуму, які в іншому випадку неминуче змусили б людей запитати: «Стривайте, пане прези-дент, але де ж докази?»

Навіть якщо ви вірите, що Ірак представляє для нас загро-зу, я сподіваюся, ви погодитеся з тим, що наша нація тільки ви-грала б від всеосяжного і неупередженого обговорення розум-ності вторгнення в цю країну. Якби ми попередньо зважили всі потенційні переваги і ризики, то, можливо, нам вдалося б запо-бігти трагічним подіям, які відбуваються там зараз.

Тероризм прагне наводити жах для досягнення політичних цілей. Дійсно, його характерна мета – це спотворення політич-ної реальності в очах нації шляхом збудження у більшій час-тини громадян страхів, непорівнянних з реальною небезпекою терористів. Реакція президента Буша на терористичні атаки 11 вересня ще більш спотворила політичну реальність, викли-кавши новий страх – перед Іраком, – абсолютно непропорцій-ний загрози, яку гіпотетично могла являти собою ця країна. Тому-то в 2004 р багатьох очікувала неприємна несподіванка, коли відомий експерт з озброєнь Девід Кей завершив велику доповідь про твердження адміністрації, ніби Ірак представляє велику небезпеку, оскільки володіє зброєю масового знищення. Кей завершив свою доповідь словами «всі ми помилялися».

Як ми тепер, звичайно ж, знаємо, між Усамою бен Ладеном і Саддамом Хусейном не було абсолютно ніякого зв'язку. Незважаю-чи на це, президент Буш, звертаючись до нації в момент її найбіль-шої вразливості, вимовив: «Між ними не може бути відмінностей».

Історія, безумовно, оцінить рішення Америки вторгнутися в слабку і нестабільну країну, яка не нападала на нас і не представляла ніякої загрози, а потім її окупувати, як рішення не тільки трагічне, але і абсурдне. Саддам Хусейн, безсумнівно, був жорстоким диктатором, але він не представляв для нас безпосередньої загрози. Подібне рішення могло бути прийняте тільки в такий момент, коли розум грав вкрай незначну роль в наших національних дискусіях.

Томас Джефферсон побачив би зв'язок між безглуздою трагедією і відсутністю здорового глузду. У листі Джеймсу Смі-ту в 1822 р. він зауважив: «Людина, яка одного разу знехтувала розумом, позбавляється надійного захисника від найжахливіших безглуздостей і помилок і, подібно до корабля без керма, відкрита усім вітрам».

Восени 2001 року я виступав на з'їзді демократів Айови. Раніше, в серпні, я приготував спеціальну промову для цього випадку. Але після нещодавньої трагедії (11 вересня) я, стоячи перед демократами Айови, гордо і абсолютно щиро оголосив: «Джордж Буш – мій президент, і я піду за ним, як підемо всі ми, в цей критичний час». Я був одним з тих мільйонів людей, які відчували схожі почуття і повністю довірилися президенту, просячи його керувати нами мудро і розсудливо. Але він пере-ніс фокус американської відплати на Ірак, країну, яка не мала ніякого відношення до подій 11 вересня.

Кампанія залякування, націлена на популяризацію війни з Іраком, була точно приурочена до початку проміжних виборів 2002 р. Керівник президентського передвиборного штабу назвав вибір моменту маркетинговим рішенням. Вона була прив'язана за часом, сказав Ендрю Кард, до наступного після Дня праці дня, коли зазвичай починається період просування та реклами нових товарів. Сенс його метафори полягав в тому, що старий продукт – війна проти Усами бен Ладена – втратив

значну частину своєї привабливості. І безпосередньо перед початком виборчої кампанії 2002 р. почалася розкрутка нового товару – війни з Іраком. На все свій час, особливо політиці залякування.

Президент починав війну з терористами на словах – у кожному своєму виступі під час всієї передвиборчої кампанії і на кожній зустрічі зі спонсорами партії. Це було його головною політичною «фішкою». Демократичні кандидати, такі як сенатор Макс Кліланд з Джорджії, ветеран війни у В'єтнамі, який втратив там обидві ноги і одну руку, були звинувачені у нестачі патріотизму за те, що голосували проти спроб Білого дому девальювати поправки до закону про внутрішню безпеку.

Як буде показано, адміністрація не вагаючись використовувала страх перед терористичними актами, замість того щоб запобігти зловживанню повноваженнями з боку розвідувальних служб і ФБР, характерне для періоду холодної війни. Страх перед терором дуже доречно відволік американський народ від насущних внутрішньополітичних проблем, особливо економічних, які влітку 2002 р. стали викликати серйозну клопотаність Білого дому.

Замість того, щоб звернутися до громадян із закликом зберегти мужність, сучасна адміністрація віддала перевагу політиці залякування. Під час виборчої кампанії 2006 р. Буш був більш відвертим звичайного, сказавши: «Якщо переможуть демократи – переможуть терористи».

Звичайно ж, існують законні страхи, так само як і законні і відповідальні способи боротьби з ними. Однак страх смерті лякає нас більше, ніж будь-який інший. Аморально використовувати сфабриковані документи і підроблені докази для того, щоб викликати паніку, переконуючи американців в тому, що терористи мають намір підірвати ядерні заряди в їхніх містах.

Коли фізичне виживання залежить від уявних страхів, ці страхи набувають зовсім іншого якісного аспекту. Всі страхи

повинні і можуть обговорюватися, якщо вони реальні і якщо обговорення ведеться чесно. Однак навмисне порушення помилкових страхів у політичних цілях несе загрозу нашій демократії.

Звичайно ж, використання страху не новий політичний інструмент. Американська історія рясніє подібними прикладами. Заклик «Пам'ятай про «Мен» і Тонкінська резолюція – лише два, з безлічі гідних згадки, випадки. Я сам прекрасно пам'ятаю, як президент Ніксон використовував страх суспільства перед насильницькими злочинами в ході проміжних виборів 1970 р.

Це була перша кампанія, побачена мною зсередини. Мого батька, найвідважнішого політика з усіх, кого коли-небудь знав, звинуватили у відсутності патріотизму за те, що він виступав проти В'єтнамської війни; крім того, він був оголошений атеїстом, тому що заперечував проти конституційної поправки, що передбачає введення обов'язкової молитви в державних школах.

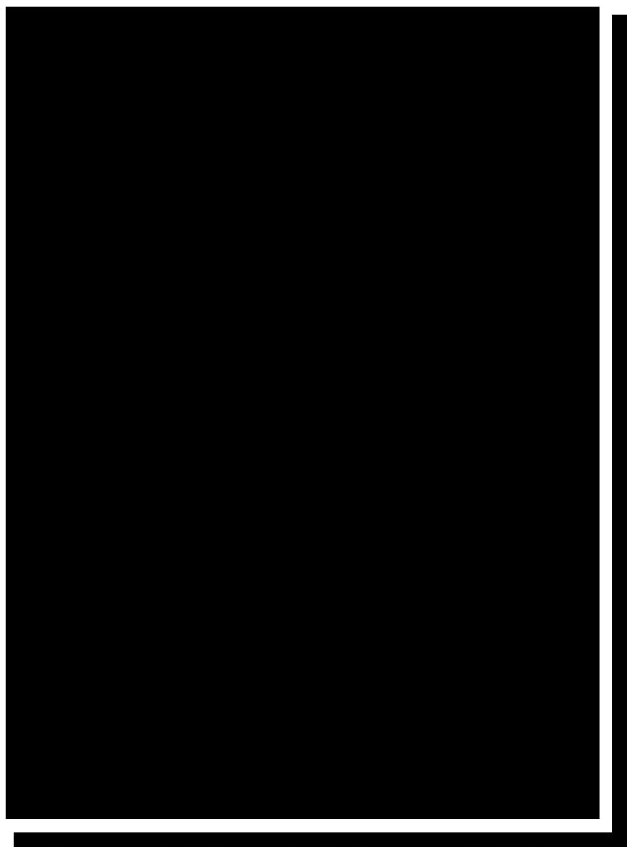
Я тоді вступив на військову службу і прямував до В'єтнаму в якості військового кореспондента при інженерному батальйоні. Я був у відпустці в тиждень виборів. «Закон і порядок», су-дові рішення про автобусні перевезення, кампанія з нагнітання страху перед злочинністю і насильством – такими були основні проблеми в той рік. Ніксон вів нечесну гру, яку історики роз-глядають як водорозділ, який визначив різкий занепад загаль-ної тональності національного дискурсу.

Багато в чому Джордж У. Буш нагадує мені Ніксона більше, ніж будь-якого іншого американського президента. Як і Буш, Ніксон підпорядкував буквально всі свої принципи жагучому бажанню бути переобраним. Він встановив контроль над рів-нем цін і заробітної плати, не звертаючи особливої уваги на власні консервативні переконання. Точно так само поводить-ся і президент Буш, через політику якого державний борг країни сьогодні налічує трильйони доларів.

Після нафтового ембарго 1973 р. Ніксон таємно погрожував здійснити військову інтервенцію в багаті нафтою райони Близького Сходу. Сьогодні Буш, по суті, реалізував цю загрозу на практиці, зберігши, як і Ніксон, свої справжні наміри в таємниці. Після того як Ніксон був з ганьбою усунутий зі своєї посади, він довірливо повідомив одному з постійних співрозмовників: «Люди реагують на страх, а не на любов. Цьому не вчать в недільних школах, але це дійсно так».

Виступаючи на національному телебаченні напередодні дня виборів в 1970 р., сенатор Ед Маскі з Мену сказав про справжній вибір, що стоїть перед американцями: «Існує всього два політичних курси. Не радикальний і реакційний, не консервативний і ліберальний, не демократичний і республіканський. Існує лише політика страху і політика довіри. Одні кажуть, що ви у великій небезпеці. Віддайте нам владу над вашою свободою, щоб ми змогли вас захистити. Інші кажуть, що світ – це небезпечне місце, але його можна змінити за допомогою людської волі. Зробіть ваш вибір, – зробив висновок він, – на користь довіри відповідно до давніх традицій нашої вільної країни».

Гор А. Атака на разум / Пер. с англ. А.Н. Богданов и К.В. Минкова. – Санкт-Петербург : АМФОРА, 2008.

ЗБИГНЕВ БЖЕЗІНСЬКИЙ

Збігнев Бжезіньський (*Zbigniew Kazimierz Brzezinski*; 28 березня 1928 р.) – американській політолог, соціолог і державний діяч польського походження.

З. Бжезіньський отримав громадянство США у 50-х роках минулого століття. Закінчив Університет Макгілла зі ступенем магістра і Гарвардський університет зі ступенем доктора політології. З 1961 року Бжезіньський очолює Інститут з питань комунізму (Institute on Communist Affairs) у складі Колумбійського університету. У середині 60-х призначений членом планування Державного департаменту США. Займав посади радника в адміністраціях президентів Дж. Кеннеді і Л. Джонсона. Послідовний борець із комунізмом та СРСР. Бжезіньський – автор глобальної стратегії антикомунізму, теорії технотронної ери і концепції американської гегемонії. У 1977–1981 рр. обіймав посаду радника з національної безпеки в адміністрації президента Дж. Картера. Сьогодні Бжезіньський є консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень (Center for Strategic and International Studies), членом ради директорів Національної підтримки демократії (National Endowment for Democracy), членом організації «Freedom House» тощо.

Головні праці: *«План игры: геостратегическая структура ведения борьбы между США и СССР»* (1986), *«Большой провал: Рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке»* (1989), *«Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы»* (1997), *«Выбор. Мировое господство, или глобальное лидерство»* (2004), *«Ещё один шанс. Три президента и кризис американо-китайской сверхдержавы»* (2007).

ВИБІР. СВІТОВЕ ПАНУВАННЯ АБО ГЛОБАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО

ЧАСТИНА II. АМЕРИКАНСЬКА ГЕГЕМОНІЯ ТА СПІЛЬНЕ БЛАГО. ДИЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ. СВІТ БЕЗ КОРДОНІВ, АЛЕ НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

Глобалізація передбачає існування світової спільноти без кордонів для грошей і товарів. Однак коли мова заходить про людей, її прихильники і противники не можуть сказати нічого конкретного. І все ж протягом декількох майбутніх десятиліть поєднання міграційного тиску, створюваного нерівномірністю демографічних процесів і нерівномірним розподілом світової бідності, а також соціальних наслідків нерівномірного старіння населення різних країн, може реально змінити політичне обличчя планети.

Прихильники і противники глобалізації приймають за належне світ, розділений на національні держави з відповідними вимогами до громадянства і права проживання. Деякі критики глобалізації сентиментально міркують про національні кордони як «важливі гарантії нічим не обмеженої економічної діяльності, коли кожна нація має свої закони, які заохочують власну економіку, забезпечують здоров'я і безпеку громадян, стале використання природних та інших ресурсів тощо». Дійсно, в деяких багатих державах ті ж самі люди, які рішуче засуджують глобалізацію, в той же час висувають різкі антиімміграційні гасла, тому що хочуть зберегти звичний для них вигляд націо-нальної держави.

Так було не завжди. До виникнення національних держав, а фактично до появи відносно ефективних систем прикордонно-го контролю, пересування людей обмежувалося не так вимогами законів, як угодою сторін, упередженістю проти чужинців, географічними перешкодами до переселення і відсутністю інформації про умови життя за межами власного вузького кола. В Європі з раннього Середньовіччя і до XIX століття пересування ремісників і розселення колоністів (наприклад, німців у Східній Європі і навіть Росії) було відносно вільним від політичних обмежень і часто навіть заохочувалося освіченими правителями. Однак із часом заокеанські географічні відкриття створили величезні можливості для спонтанного переселення.

У широкому плані можна відзначити, що до XX століття міграція визначалася соціально-економічними умовами, а не політичними рішеннями. І в цьому зв'язку національний паспорт – всесвітньо поширений атрибут XX століття – символізує втрату людством свого права (навіть якщо його важко було реалізувати на практиці) розглядати Землю як свій спільний дім.

Наслідком став націоналізм, з гуманітарної точки зору ставший кроком назад. Зараз це питання знову постає у хворобливій формі. Вже зараз стає досить гострою внутрішньо- і зовнішньополітичною дилемою, наскільки непроникними повинні бути кордони розширюючого Європейського союзу. Питання про те, як скоро нинішні держави – члени Європейського союзу – будуть готові скасувати існуючі обмеження на вільне пересування робочої сили з новоприйнятих держав, було однією з найважчих проблем при прийнятті Євросоюзом у 2002 році рішення про запрошення десяти нових членів.

Серйозним викликом Євросоюзу в сфері міжнародних відносин є і питання про те, як його розширення вплине на міграцію росіян або українців (не тільки в країни Союзу, а й через розширений простір Союзу між Росією і Калінінградом).

Сполучені Штати, як найбільш жаданий об'єкт глобальної міграції, стоять перед обличчям аналогічних проблем. Майже одна чверть від налічуваних в світі 140 мільйонів мігрантів перебуває в США, з яких 30 мільйонів мають статус народжених за кордоном резидентів, а одна третина – вихідці з Мексики, яка також є основним джерелом нелегальної міграції в США. Питання про регулювання потоку мігрантів, вигідне обом сторонам, є постійним подразником у двосторонніх відносинах. Адаптація американців до постійно розширюючої культурної і лінгвістичної присутності латиноамериканської громади є для США серйозною внутрішньою проблемою.

Якщо розглядати глобалізацію як природний наслідок всесвітньої технологічної революції, а не як доктринальну дискусію, вона робить досить актуальною проблему глобальної міграції. Дані показують демографічний дисбаланс, який посилюється, між багатими Європою і Америкою і біднішими Азією, Африкою і Латинською Америкою.

Частка сукупного населення Європи і Північної Америки в світі не тільки зменшилася з 30 % в 1900 році до 17 % у 2000 році, але в наступні 20 років вона впаде до 14 % від загального числа жителів Землі. Населення Європи фактично скоротиться, в той час як населення Азії виросте на 910 мільйонів. Одночасно населення найбагатших країн світу буде старіти. Таким чином, імміграція є економічною і політичною необхідністю для більш процвітаючих країн зі старіючим населенням, а еміграція може виконувати роль клапана для регулювання зростаючого демографічного тиску в бідніших і густонаселених країнах «третього світу».

Велика частина «третього світу» стає величезним тліючим гнітом, роздмухуваним антизахідною і антиамериканською ворожістю, і глобальні демографічні процеси можуть підпалити його. Існує величезна різниця в доходах на душу населення між

багатим Заходом, який скорочується в розмірах і старіє, і біднішими Сходом і Півднем, які ростуть і будуть залишатися відносно молодими. У той час як річний дохід на душу населення в Північній Америці (виражений через купівельну спроможність) значно перевищує 30 тис. доларів, а в країнах Євросоюзу він коливається від 17 до 30 тис. доларів, в найбільш густонаселених країнах «третього світу» він становить: 875 доларів в Нігерії і 2100 доларів в Пакистані, 2450 доларів в Індії, 3100 доларів в Індонезії 3900 доларів в Єгипті і 4400 доларів в Китаї. У 2001 році в 15 країнах Африки річний дохід на душу населення був менше 1 тис. доларів – це менше 3 доларів на день.

У глобальному контексті цієї нерівності, що впадає у вічі, населення, яке найбільше страждає від бідності, буде відчувати і найбільший демографічний стрес. Країни з найбільш високими темпами зростання населення в наступні 50 років будуть перебувати в економічно найменш вигідних, політично найменш стабільних і найбільш схильних до соціальних вибухів умовах. Ця зона охопить Палестину, Перську затоку і найбільш нестійкі райони Південної Азії. Якщо ці держави не зможуть задовольнити політичні сподівання і економічні потреби свого «розбухаючого» населення, що цілком можливо, то антизахідні сили, які прагнуть дестабілізувати ці режими і мають міжнародні амбіції, можуть знайти тут багато прихильників.

Той факт, що до 2020 року населення найбідніших регіонів буде складатися в основному з молоді – контингенту найбільш неспокійного в політичному і соціальному плані – ще більше посилить соціальну напруженість. Очікується, що до 2020 року населення у віці до 30 років складе, відповідно: в Азії – 47 %, на Близькому Сході і в Північній Африці – 57 %, в зоні на південь від Сахари – 70 %. У порівнянні з цими цифрами в Північній Америці цей контингент становитиме 42 % і в Європі – 31 %. Молодіжний «виступ» буде особливо помітний на Близькому

Сході і в Північній Африці, через близькість до Євросоюзу буде створювати для нього особливу загрозу. Як наголошується в доповіді ЦРУ за 2001 рік, «найбідніші і в силу цього політично найменш стабільні країни світу, включаючи серед інших Афганістан, Пакистан, Колумбію, Ірак, сектор Гази і Ємен, до 2020 року будуть мати найбільше молодіжне населення. У більшості країн не буде умов для успішної інтеграції цієї молоді в суспільство». Безправна і розгнівана молодь, позбавлена будь-якої надії, буде найлютішим опонентом міжнародного порядку, який Америка хоче встановити.

Ця асиметрія стає особливо вибухонебезпечною через безпрецедентну обізнаність бідних завдяки ЗМІ, в першу чергу телебаченню, про кращі умови життя у інших. Більш того, світо-ва біднота все більше концентрується в хаотично зростаючих мегатрущобах, що дуже вразливі для впливу з боку політичних радикалів або релігійних фундаменталістів, які підігрівалися ксенофобськими настроями. Таким чином, Америка, Європа, деякі багаті країни і, можливо, незабаром Японія стають для знедолених, з одного боку, привабливим магнітом, а з іншого – об'єктом ненависті.

На цьому тлі міграція починає змінювати соціально-культурну структуру Західної Європи. У деяких європейських країнах, таких як Австрія, Німеччина та Бельгія, частка громадян іноземного походження не набагато відстає від Америки, за ними йдуть Франція і Швеція. У результаті в багатьох європейських державах виникли осередки політичної і соціальної напруженості, а антиіммігрантські рухи стали набирати силу. І все ж ні Західна Європа сьогодні, ні Японія завтра не можуть дозволити собі зупинити імміграцію. Економіка цих країн все більше потребує імпорту молоді робочої сили, частково тому, що процвітання зробило важку працю менш привабливою для місцевих уродженців, але особливо в силу феномена, який тіль-

ки недавно привернув увагу суспільства, – через прогресуюче і прискорене глобальне старіння.

Феномен старіння суспільства має далекосяжні наслідки для економічної глобалізації та світової геополітики. У складі населення збільшується частка населення і утриманців, які нічого не виробляють, тимчасово зростає політична влада цих громадян. Це загальносвітова тенденція, хоча в національно-му розрізі вона йде нерівномірно в зв'язку з різним рівнем народжуваності і смертності. За даними Американського бюро перепису і статистики ООН, у 2000 році середній вік жителя Америки становив 35,5 року; Європи (включно з країнами, що не входять до Євросоюзу, і Росії) – 37,7 року; Японії – 41,2 року; Китаю – 30 років; Індії – 23,7 року, але до 2050 року середній вік жителя Америки вже складе 39,1 року; Європи – 49,5 років; Японії – 53,1 року; Китаю – 43,8 року і Індії – 38 років.

З прогресуючим зменшенням частки населення, зайнятого у виробництві, і зростанням числа утриманців збільшення бюджетного навантаження, викликане зростаючими потребами соціального забезпечення і пов'язане з цим уповільнення темпів економічного зростання, мабуть, отримають глобальне поширення. У всіх країнах збільшиться кількість людей, чий вік перевищує 65 років, але в багатьох країнах стане менше людей молодше 30 років. Положення стане погіршуватися тим, що багаті країни будуть змушені розширити приплив молодих іммігрантів, в основному більш освічених, а це, в свою чергу, загострить соціальні проблеми бідніших і менш розвинених країн. Вони будуть «нести втрати» в найбільш продуктивних, освічених і ініціативних сегментах працездатного населення. За наявними оцінками, на даний час в США, країнах Євросоюзу, Австралії та Японії працює близько 1,5 мільйона кваліфікованих мігрантів із слаборозвинених країн. За останнє десятиліття тільки Африка втратила 200 тисяч таких

необхідних їй кваліфікованих професіоналів і близько 30 тисяч докторів наук.

Довгостроковий ефект старіння населення матиме глобальний характер, але в першу чергу він проявиться в багатших і розвинених країнах, особливо в Європі і Японії. На даний час Італія, Іспанія і Японія є найбільш «старими» країнами в сенсі співвідношення престарілих до загального населення. Але феномен старіння суспільства поширюється, і його ефект посилюється паралельним процесом депопуляції, в результаті якої до середини століття населення більш ніж 30 країн скоротиться. В таких країнах, як Іспанія та Італія, воно, ймовірно, скоротиться на 20 %, не набагато від цього відстане і Японія. Таким чином, для багатших і «старіших» країн ця проблема буде ставати все гострішою. У поєднанні зі значним скороченням народжуваності це може зрушити співвідношення соціально залежної старшої групи до небезпечної в фінансовому плані межі, призведе в не надто віддаленому майбутньому до різкого зростання громадського обов'язку і навіть до дефолтів.

Населення США, навпаки, буде збільшуватися, хоча і більш повільними темпами, особливо іммігрантське, з характерним для нього більш високим рівнем народжуваності. (За наявними оцінками, іммігранти і народжувані в них діти складуть дві третини щорічного приросту населення США.) У результаті Америка, мабуть, виявиться в більш сприятливому становищі в порівнянні зі своїми основними союзниками і навіть деякими країнами, що розвиваються в плані частки непрацездатного населення і поповнення своїх трудових ресурсів.

Найболючішою стороною цього процесу є те, що ні Європа, ні Японія не зможуть зберегти свій рівень життя і соціальні зобов'язання щодо громадян похилого віку без значного припливу «свіжої крові», так званої «міграції заміщення», але і це рішення буде тільки частковим. Насправді представляється

малоймовірним, що зазначені країни дозволять імміграцію в таких масштабах, які забезпечать хоча б підтримання існуючого співвідношення між активним населенням і утриманнями. Число іммігрантів, яке цим країнам довелося б прийняти, нараховувало б багато мільйонів.

Спочатку Євросоюз може полегшити демографічну проблему за рахунок простого розширення в східному напрямку. Процес асиміляції іммігрантів полегшується, якщо вони мають спільну культурну спадщину і на їх шляху немає правових бар'єрів. Наприклад, для Франції чи Німеччини інтеграція іммігрантів з Польщі буде проходити набагато швидше і соціально прийнятно, ніж вихідців із Північної Африки або Туреччини, не кажучи вже про зростаюче число мігрантів із Південної Азії. Але навіть Східна Європа (особливо Україна та Росія) відчують процеси старіння населення і депопуляції, що зменшить чисельність людей, які могли б емігрувати на Захід.

Присутність в Європі вихідців із Північної Африки, Туреччини та Близького Сходу буде неминуче зростати, а разом з цим будуть поглиблюватися пов'язані з цим процесом соціальні та культурні конфлікти. Нещодавня гостра реакція в Голландії на прибуваючих іноземців була пов'язана з увлеченнями про те, що 5 % населення – іммігранти з мусульманських країн (головним чином марокканці і турки), чисельність яких за останні 30 років зросла в 10 разів – відкидають існуючі в Голландії мораль і стиль життя. Подібна реакція мала місце і в інших європейських країнах.

Поєднання міграційних процесів і старіння населення може викликати в багатших, «старіших» і поступово втрачаючих своє населення країнах перегляд традиційних концепцій національної держави. Це болючий, але неминучий процес, пов'язаний із глобалізацією. В даний час майже всі багатші країни світу (за винятком США, Канади та Австралії) мають

чітко виражений національний образ. Асиміляція передбачає не тільки формальне прийняття громадянства і чітку прихильність спільного майбутнього, як це відбувається у випадку з Америкою, але також справжнє прийняття загального і часто містичного минулого. В Америці іммігранти зазвичай починають вважати себе американцями ще до того, як отримають громадянство. У Європі все відбувається інакше, навіть у Франції, відомій своєю традицією мовної асиміляції. Для досить ізольованої і культурно унікальної Японії сама ідея абсорбції мільйонів мігрантів виглядає майже немислимою. У цих країнах національна історія, мова, культурна і релігійна самосвідомість так тісно переплетені, що прийняття національного минулого має майже таке ж важливе значення для повної асиміляції, як і почуття загального національного майбутнього.

Головоломка, яка виникає, тягне й інші наслідки, причому деякі з них мають істотне геополітичне значення для Америки. У широкому плані їх можна розділити на три категорії за наслідками старіння населення і імміграції: (1) на національний характер країн «першого світу»; (2) на роль цих країн у сфері міжнародної безпеки та, що найважливіше, (3) на глобальну політичну вагу Америки.

Різниця між Німеччиною 1900 і Німеччиною 2000 року була дуже влучно визначена одним (неназваним) джерелом як різниця між країною, в якій «більше половини населення віком від 25 років і бідне», і країною, в якій «більше половини населення старше 50 років і багате». Залишаючи осторонь деякі статистичні перебільшення, це визначення відображає сутність тамтешніх змін у національному характері німців: перехід від енергійного і емоційно зарядженого до більш сонного і зручно-го [gemuet'ch] існування. Таким чином, національний характер відображає, швидше, спосіб життя, ніж спрямовану на самоствердження модель поведінки; тут володіння літнім будинач-

ком у сусідній країні є більш важливим, ніж захоплення території цієї країни.

Такого роду життєва позиція, що уособлює західноєвропейський досвід, наводить на думку, що Євросоюз не буде схильний трансформувати свою майбутню політичну єдність у здатність використовувати військову силу в глобальному масштабі. Більш того, фінансові труднощі, пов'язані зі зростанням частки економічно залежного населення похилого віку, можуть посилити антимілітаристські настрої і ускладнити отримання згоди електорату на будь-яке збільшення військових витрат Європи. До того ж, негативні демографічні тенденції ще більш скоротять контингент осіб, придатних до військової служби. Обидві ці тенденції, мабуть, ускладнять залучення в армію добровольців.

Незабаром у Євросоюзу, а потім, можливо, і Сполучених Штатів не залишиться іншого вибору, як відродити практику комплектування збройних сил, яка була в період до утворення національних держав. Тепер, коли засновані на військовій повинності громадян армії (витоки яких сягають часів Французької революції) замінюються фахівцями військової справи з високою технічною підготовкою, високорозвиненим країнам, мабуть, доведеться все більше орієнтуватися на вербування добровольців із числа мігрантів. Національна гордість вже не є визначальним чинником бойового духу, і професійні армії багатих країн усе більше будуть комплектуватися добре підготовленими найманцями з числа громадян «третього світу», лояльність яких буде сягати не далі їх наступної зарплати.

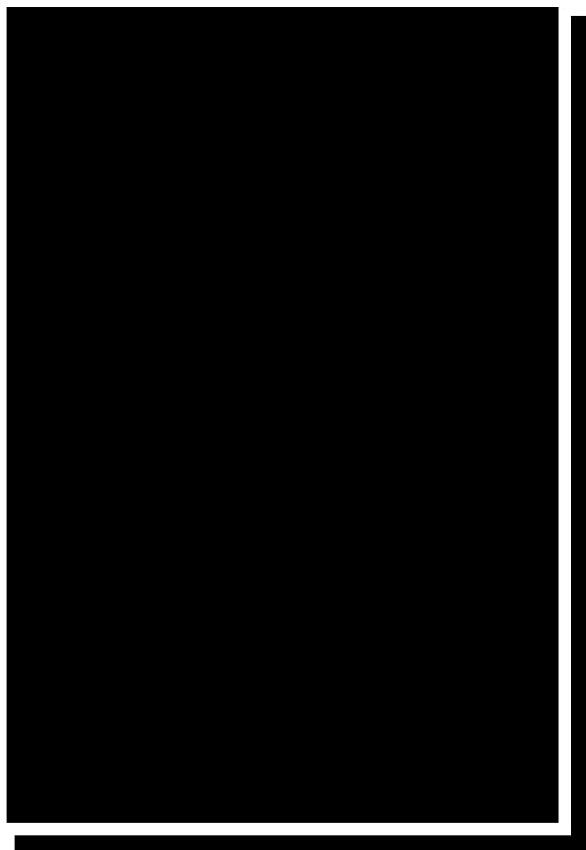
Деякий час у Сполучених Штатів буде перевага, яка полягає в тому, що вони в меншій мірі, ніж інші країни, будуть піддаватися дії «ножиць», що викликають старіння населення і різке зниження народжуваності. Якщо існуючі прогнози виправдаються, то Америка збереже міцну демографічну базу,

що дозволяє їй здійснювати глобальне лідерство відповідно до своїх уявлень про глобалізацію. Її багаті партнери, очевидно, збережуть внутрішню стабільність, але потребуватимуть американського захисту в плані забезпечення глобальної безпеки. Ці ж країни, з їх незростаючим населенням або тим, що скорочується, будуть все більшою мірою відчувати наростання етнічної напруженості, викликані розширеним використанням іноземної робочої сили. Глобалізація може втратити для них свою привабливість. Однак більша частина Азії, Близького Сходу та Африки, а також окремі регіони Латинської Америки будуть відчувати зростаючий тиск політичних і економічних чинників демографічної ситуації.

У цьому контексті досвід американського суспільства, з його культурним розмаїттям і зверненими в майбутнє традиціями асиміляції, може стати обнадійливою моделлю для тих, хто ще перебуває в полоні менш гнучких національних концепцій. Більш того, у Америки в силу її відносної живучості будуть непогані можливості для вироблення якихось програм спільних дій глобального масштабу, спрямованих на пом'якшення несприятливих наслідків демографічних процесів, які нерівномірно відбуваються. Точно так само як СОТ стала необхідною для надання глобалізації розумної впорядкованості, може знадобитися якийсь інструмент для регулювання (і гуманізації) глобальних міграційних процесів (всесвітня міграційна організація?), який допоможе ввести якісь загальні стандарти замість свавілля і непослідовності в поводженні з мігрантами. Звичайно, національні держави будуть неохоче поступатися правом контролю над доступом на їх територію. Згодом, однак, нерівномірна демографічна динаміка змусить їх шукати більш прийнятні рішення, ніж можуть бути прийняті будь-якою окремою країною.

В кінцевому підсумку глобалізація, яка віддає перевагу багатим і займається проблемою бідних мігрантів таким чином, що це приносить користь тільки тим же привілейованим, буде глобалізацією, яка виправдовує її критиків, мобілізує її супротивників і ще більше розколює світ. Тільки світ, який буде все більше перейматися загальною соціальною свідомістю і ставати більш відкритим до пересування, нехай навіть регульованого, – причому не тільки товарів і капіталів, а й людей, – зможе реалізувати позитивний потенціал глобалізації.

Бжезинский Збигнев. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ. – М. : Международ. отноше-ния, 2004.

ЕЛВІН ТОФФЛЕР

Елвін Тоффлер (*Alvin Toffler*; – 4 жовтня 1928 р.) – американській соціолог і футуролог, один з авторів концепції постіндустріального суспільства.

Е. Тоффлер здобув освіту в Нью-Йоркському університеті, де вивчав англійську мову. Однак після закінчення університету присвятив себе не науці, а звичайній трудовій діяльності. Він переїхав на Середній Захід США, де став працювати монтажником і зварювальником на конвеєрному виробництві. Пізніше цей практичний досвід Тоффлер використав в описанні природи праці і відмінностей між фізичною та інтелектуальною працею. Здобувши визнання в наукових колах, був запрошений на посаду професора в Корнелльський університет (Cornell University), де працю в студентській аудиторії сумістив із діяльністю у Новій школі соціальних досліджень (New School for Social Research) та комерційних структурах на посадах консультанта.

Сьогодні Е. Тоффлер є членом Міжнародного інституту стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies) та Американської асоціації розвитку науки (American Association for the Advancement of Science).

В науковому світі Е. Тоффлер є найвідомішим футурологом. Його наукова концепція етапів розвитку світової цивілізації є не тільки певним попередженням про нові складнощі, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, з якими людство стикнеться у ХХІ столітті, але й моральним орієнтиром щодо зміни споживачьких орієнтирів у поведінці людини.

Головні праці: *«Шок будущего» (1970), «Третья волна» (1980), «Метаморфозы власти» (1990), «Война и антивойна» (1995), Революционное богатство» (2006).*

ШОК МАЙБУТНЬОГО

Розділ 3. ТЕМП ЖИТТЯ

До недавнього часу його зображення було всюди: його показували по телевізору, він дивився на вас з рекламних щитів в аеропортах і на залізничних вокзалах, з листівок, сірникових коробок і обкладинок журналів. Він був натхненним створенням Медісон-авеню – вигаданий персонаж, з яким мільйони людей могли себе підсвідомо ототожнювати. Молодий і акуратно підстрижений, він ніс портфель-«дипломат», кидав погляд на годинник і виглядав як звичайний бізнесмен, що поспішає на чергову ділову зустріч. Однак на спині у нього був якийсь величезний наріст. Ззаду, між лопатками, у нього стирчав величезний ключ у формі метелика, на зразок тих, якими заводять механічні іграшки. Супроводжуючий текст закликав заведених керівників «послабити пружину» – розслабитися – в готелях Шератон. Ця заведена, постійно зайнята людина була і залишається переконливим символом людей майбутнього, мільйони яких відчувають, що їх підбурюють і підганяють, як ніби у них в спині стримить величезний ключ.

Проста людина знає мало і турбується ще менше про цикл технологічних інновацій або зв'язок між придбанням знань і темпом змін. Але в той же час вона гостро відчуває темп свого власного життя – яким би він не був.

Прості люди часто говорять про темп життя. Але дивно, що йому практично не приділяють уваги ні психологи, ні соціологи. Ця неспроможність наук, які вивчають поведінку людини, дивовижна, бо темп життя глибоко впливає на поведінку, викликаючи сильні і суперечливі реакції у різних людей.

Дійсно, не буде перебільшенням сказати, що темп життя окреслює лінію по людству, розділяючи нас на табори, викликаючи гірке нерозуміння між батьками і дітьми, між Медісон-аве-ню і Мейн-стріт, між чоловіками і жінками, між американцями і європейцями, між Сходом і Заходом.

ЛЮДИ МАЙБУТНЬОГО

Жителі Землі розділені не тільки за расовою, релігійною або ідеологічною ознакою, але також в якомусь сенсі і в часі. Вивчаючи нинішнє населення земної кулі, ми виявляємо невелику групу людей, які ще живуть полюванням і збиранням, як тисячі років тому. Інші, їх більшість, покладаються не на ведмеже полювання або збирання ягід, а на сільське господарство. Вони живуть у багатьох відношеннях так само, як жили їхні предки століття тому. Ці дві групи разом складають близько 70 % жителів Землі. Це люди минулого. Більше 25 % населення Землі живуть в промислово розвинених країнах. Вони живуть сучасним життям. Вони – продукт першої половини ХХ ст., сформовані механізацією і масовим утворенням, виховані на спогадах про сільськогосподарське минуле своєї країни, що залишилися в пам'яті. Вони – люди сьогодення.

Решту 2–3 % населення планети не можна назвати ні людьми минулого, ані людьми сьогодення. Бо в головних центрах технологічних і культурних змін, в Санта-Моніці (Каліфорнія) і Кембриджі (Массачусетс), в Нью-Йорку, Лондоні і Токію про мільйони чоловіків і жінок можна вже сказати, що вони живуть в майбутньому. Ці першопрохідці, часто неусвідомлено, сьогодні живуть так, як інші будуть жити завтра. І хоча сьогодні вони становлять лише кілька відсотків населення земної кулі, вони вже формують міжнародну націю майбутнього. Вони – розвід-

ники людства, найперші громадяни світового народжуваного в муках суперіндустріального суспільства.

Що відрізняє їх від інших людей? Зрозуміло, вони багатші, краще освічені, більш мобільні, ніж більшість. Вони також довше живуть. Але що особливо відрізняє людей майбутнього – це те, що вони вже потрапили в новий, прискорений темп життя. Вони «живуть швидше», ніж люди навколо них.

Деякі глибоко прив'язані до цього високошвидкісного темпу життя. Вони всіляко намагаються викликати його і відчують тривогу, напругу або дискомфорт, коли темп сповільнюється. Вони відчайдушно хочуть бути там, «де відбуваються події». (Дійсно, деяких ледве хвилюють події, які відбуваються в зручно швидкому темпі.) Джеймс А. Вілсон виявив, наприклад, що привабливість швидкого темпу життя – один із прихованих мотивів широко обговорюваного «відпливу мізків» – масової міграції європейських вчених в Сполучені Штати і Канаду. Дослідивши 517 англійських вчених і інженерів, які мігрували, Вілсон прийшов до висновку, що їх привабили не тільки більш висока заробітна плата і кращі умови для проведення досліджень, а також більш швидкий темп. Мігранти кажуть, пише він, що їх «не відлякує “швидший темп” Північної Америки; навпаки, вони явно віддають перевагу цьому темпу». Те ж повідомляє ветеран руху за громадянські права в Міссісіпі: «Люди, які звикли до прискореного темпу міського життя... не можуть довго терпіти життя на сільськогосподарському Півдні. Ось чому люди завжди кудись їдуть без особливої причини. Подорож – це наркотик нашого Руху». Ці роз'їзди, на вигляд безцільні, служать компенсаторним механізмом. Розуміння сильної привабливості певного темпу життя для людини допомагає багато в чому пояснити інакше незрозумілу або «безцільну» поведінку.

Але якщо деякі отримують потужне підживлення від нового швидкого темпу, у інших він викликає неприязнь, вони ні

перед чим не зупиняються, щоб «позбутися цієї каруселі», як вони кажуть. Брати участь в зароджуваному суперіндустріальному суспільстві – значить брати участь у світі, що рухається все швидше, ніж будь-коли, але вони вважають за краще не брати участь, а бути бездіяльними на власній швидкості. Не випадково кілька сезонів тому в Лондоні і Нью-Йорку величезною популярністю користувався мюзикл під назвою «Зупиніть світ – Я хочу зійти».

Квієтизм і пошуки нових способів «робити вибір» або «втекти», який характерний для деяких (хоча не всіх) хіпі, може бути менш мотивованим їх голосно висловлюваним неприйняттям цінностей технологічної цивілізації, ніж несвідомою спробою втекти від темпу життя, який багато хто знаходить не-стерпним. Не випадково вони застосовують до суспільства специфічний термін «скажена гонка». Люди старшого покоління ще сильніше реагують на будь-яке подальше прискорення змін. Для зробленого спостереження є міцна математична основа: вік часто корелює з консерватизмом, так як для літніх час йде швидше.

Коли 50-річний батько говорить своєму 15-річному синові, що йому доведеться почекати два роки, перш ніж він зможе мати власну машину, цей інтервал в 730 днів становить лише 4 % від життя батька до даного моменту і більше 13 % від життя хлопчика. Тому хлопчикові відстрочка здається в три-чотири рази довшою, ніж батькові. Дві години в житті чотирирічної дівчинки може відчуватися як еквівалент 12 годин в житті її двадцятичотирьохрічної матері. Просити дитини почекати дві години, поки буде готовий пиріг, все одно що попросити її мати почекати 14 годин, поки звариться кава.

Суб'єктивна реакція на час має біологічне обґрунтування. «З віком, – пише психолог Джон Коен з Манчестерського університету, – календарний рік здається все менше. У ретро-

спективі кожен рік здається коротше, ніж тільки що минулий, можливо, це результат поступового уповільнення процесів метаболізму». Оскільки власні біологічні ритми сповільнюються, літнім людям здається, що світ рухається все швидше.

Якими б не були причини, будь-яке прискорення змін, яке дає ефект утискання все більшої кількості ситуацій у канал досвіду в даний інтервал часу, збільшується в сприйнятті старшої людини. В міру прискорення змін у суспільстві все більше число людей похилого віку стають аутсайдерами, замикаючись в приватному оточенні, обриваючи контакти з світом, що швидко рухається ззовні, занурюючись у власне суб'єктивне сприйняття часу, в якому вони перебувають до самої смерті. Ми можемо ніколи не вирішити психологічні проблеми похилого віку, поки не знайдемо засіб – за допомогою біохімії або повторної освіти – змінити їх почуття часу або забезпечити для них структуровані групи, в яких темп життя контролюється і навіть, можливо, регулюється відповідно до календаря зі «змінною шкалою», який відображає їх власне суб'єктивне сприйняття часу.

Причини здебільшого інакше незбагнених конфліктів – між поколіннями, між батьками і дітьми, між чоловіками і дружинами – можна знайти в різних реакціях на прискорення темпу життя. Те ж саме правильно про конфлікти між культурами.

Кожна культура має свій характерний темп. Ф. М. Есфандіарі, іранський романіст і есеїст, розповідає про колізії між двома по-різному рухомими системами. Німецькі інженери перед Другою світовою війною допомагали побудувати залізницю в цій країні. Іранці і жителі Близького Сходу зазвичай більш спокійно ставляться до часу, ніж американці чи західні європейці. Коли бригади робітників-іранців постійно з'являлися на роботі з десятихвилинним запізненням, німці, найпунктуальніші і завжди поспішаючі, звільняли їх натовпами. Іранським інженерам насилу доводилося їм пояснювати, що за близько-

східними стандартами робочі проявляли чудеса пунктуальності і що, якщо звільнення будуть продовжуватися, скоро доведеться набирати на роботу жінок і дітей.

Подібна байдужість до часу може зводити з розуму тих, хто раз у раз позирає на годинник. Так, італійці з Мілана або Турина, промислових міст Півночі, зверхньо дивляться на по-рівняно повільних сицилійців, життя яких ще пристосоване до більш повільних ритмів сільського господарства. Шведи зі Стокгольма або Гетеборга відчують те ж саме по відношенню до лапландців. Американці з глузуванням говорять про мексиканців, для яких тапапа значить досить скоро. У самих Сполучених Штатах сіверяни вважають південців неповороткими, а негри, що належать до середнього класу, засуджують негрів, що належать до робітничого класу з Півдня, за те, що вони живуть за «Ч. К. » – Часом Кольорових. Навпаки, в порівнянні з багатьма іншими, білі американці і канадці вважаються заповзятими ділками, що штовхаються та поспішають.

Населення іноді активно протистоїть зміні темпу. Це пояснює патологічний антагонізм до «американізації» Європи. Нова технологія, на якій заснована суперіндустріалізація, велика частина якої створена в американських дослідницьких лабораторіях, приносить з собою неминуче прискорення змін у суспільстві і супутнє прискорення темпу індивідуального життя. Хоча антиамериканські оратори вибирають мішенню для своєї дотепності комп'ютери або кока-колу, дійсне заперечення може викликати вторгнення в Європу чужого почуття часу. Америка як передовий загін суперіндустріального показує новий, більш швидкий і дуже небажаний темп.

Саме темп викликав сердиті протести парижан проти появи в місті аптек в американському стилі. Для багатьох французів вони – символ зловісного «культурного імперіалізму» з боку Сполучених Штатів. Американцям важко зрозуміти таку

пристрасну реакцію на абсолютно невинний фонтанчик з содовою. Це пояснюється тим, що в аптеці відчуваючий спрагу француз квапливо ковтає молочний коктейль, хоча ще зовсім нещодавно він годинку-другу потягував аперитив на веранді кафе. Слід зазначити, що у зв'язку з поширенням нової технології за останні роки, близько 30 000 кафе повісили замки на свої двері назавжди, ставши жертвами, за словами журналу «Time», «культури швидкого замовлення». (Дійсно, цілком можливо, що широко поширена неприязнь європейців до самого «Time» не чисто політичного характеру, а несвідомо пов'язана з конотацією його назви. «Time» зі своєю стислістю і напруженим стилем експортує не лише американський спосіб життя. Він втілює і експортує американський темп життя.)

ОЧІКУВАНА ТРИВАЛІСТЬ

Щоб зрозуміти, чому прискорення темпу життя може виявитися руйнівним і викликати дискомфорт, важливо зрозуміти ідею «очікуваної тривалості».

Сприйняття часу людиною тісно пов'язане з його внутрішніми ритмами. Але її реакції на час культурно обумовлені. Вже у дитини є внутрішнє очікування тривалості подій, процесів або відносин. Справді однією з найбільш важливих форм знань, яку ми вкладаємо в дитину, є знання про хід звичних речей. Цьому знанню навчають тонко, неформально і часто не-усвідомлено. Без великого набору соціально адекватних очікувань тривалості неможливо жити.

З самого дитинства дитина знає, наприклад, що коли тато йде на роботу вранці, це означає, що він не повернеться протягом багатьох годин. (Якщо він повертається, щось трапилося; порядок порушився. Дитина це відчуває. Навіть собака, яка

живе в будинку, знаючи набір очікувань тривалості, розуміє, що звичний хід речей «зламався».) Дитина незабаром дізнається, що «час для їжі» – це не одна хвилина, не п'ять годин, а від п'ятнадцяти хвилин до години. Вона дізнається, що похід в кіно триває від двох до чотирьох годин, але що відвідування педіатра рідко триває більше години. Вона дізнається, що шкільний день зазвичай триває шість годин. Вона дізнається, що відносини з учителем зазвичай не припиняються після закінчення навчального року, але що її відносини зі своїми дідусями і бабусею мають набагато більшу тривалість. Деякі відносини, як передбачається, повинні тривати все життя. У поведінці дорослої людини практично все, що ми робимо – від відправлення листа до заняття коханням, – виходить із певних виражених або не виражених припущень щодо тривалості.

Ця очікувана тривалість, різна в кожному суспільстві, але сприйнята з ранніх років і глибоко укорінена, здригається, коли змінюється темп життя.

Цим пояснюється вирішальна різниця між тими, хто гостро страждає від прискорюючого темпу життя, і тими, хто явно підживлюється цим. Якщо індивід не адаптує свої очікування тривалості до триваючого прискорення, він, ймовірно, може припустити, що дві ситуації, схожі в інших відносинах, також будуть схожі за тривалістю. Однак сила прискорення передбачає, що принаймні деякі види ситуацій будуть стиснуті в часі.

Індивід, який внутрішньо відчуває принцип прискорення, який розуміє і розумом, і серцем, що речі рухаються швидше в світі навколо нього, автоматично, неусвідомлено компенсує стиснення часу. В результаті передбачення, що ситуації триватимуть менше часу, його рідше можна застати зненацька, ніж людину, чий очікування тривалості застигли, і вона зазвичай не передбачає часте скорочення тривалості ситуацій.

Коротше кажучи, темп життя – це не тільки і не стільки розмовна фраза, джерело жартів, зітхань, скарг або етнічних записів, це вирішально важлива психологічна змінна, яка практично ігнорується. Протягом минулих епох, коли зміна в зовнішньому суспільстві була повільною, люди могли не усвідомлювати, і не усвідомлювали, цю змінну. Протягом усього життя однієї людини темп міг змінитися мало, однак зараз сила прискорення інша. Зрослий темп життя, зросла швидкість широких наукових, технічних і соціальних змін впливають на життя індивіда. Поведінка людини значною мірою мотивована привабливістю або запереченням темпу життя, який нав'язує індивіду суспільство або група, в які він входить. На жаль, освіта і психологія ще не здатні зрозуміти цей принцип і підготувати людей до плідних ролей в суперіндустріальному суспільстві.

КОНЦЕПЦІЯ ТИМЧАСОВОСТІ

Велика частина наших теоретичних міркувань про соціальні і психологічні зміни дає правильний образ людини в порівняно статичних суспільствах, але образ істинно сучасної людини спотворений і неповний, оскільки не враховується велика різниця між людьми минулого чи сьогодення і людьми майбутнього. Ця різниця підсумовується в слові «тимчасовість».

Концепція тимчасовості дає давно відсутню ланку між соціологічними теоріями змін і психологією окремих індивідів. Об'єднуючи і те, і інше, вона дозволяє нам по-новому аналізувати проблеми високошвидкісних змін. І, як ми побачимо, вона дає нам метод – неопрацьований, але потужний – виміряти темп потоку ситуацій.

Тимчасовість – це нова «стислість» у щоденному житті, вона викликає почуття мінливості. Філософи і теологи, звичайно,

завжди розуміли, що людина ефемерна. У цьому великому сенсі тимчасовість завжди була частиною життя. Але сьогодні почуття мінливості більш гостре і глибоке. Так, персонаж Едварда Олбі, Джеррі в п'єсі «Зоопарк», характеризує себе як «постійного тимчасового мешканця». А критик Харольд Клерман, коментуючи Олбі, пише: «Ніхто з нас не займає безпечне житло – справжній будинок. Ми все одно є “всюди людьми в квартирах, що здаються”, відчайдушно і люто намагаючись встановити задовольняючі душу зв'язки з нашими сусідами». Ми всі фактично громадяни Століття Тимчасовості.

Однак не тільки наші стосунки з людьми здаються все більш крихкими і непостійними. Якщо ми розділимо досвід спілкування людини з навколишнім світом, ми можемо ідентифікувати певні класи відносин. Так, крім зв'язків з іншими людьми, ми можемо говорити про відносини індивіда з речами. Ми можемо виділити для розгляду його відносини з місцями. Ми можемо проаналізувати його зв'язок з інституційним або організаційним оточенням. Ми можемо навіть досліджувати його ставлення до певних ідей або до потоку інформації в суспільстві.

Ці п'ять відносин – плюс час – формують тканину соціального досвіду. Ось чому речі, місця, люди, організації й ідеї є основними компонентами всіх ситуацій. Саме характерне ставлення індивіда до кожного з цих компонентів становить структуру ситуації.

І саме ці відносини, у міру того як в суспільстві відбувається прискорення, є в перспективі, проглядаються через телескоп часу. Відносини, які колись тривали довгий час, тепер стають коротшими. Це скорочення, ця стислість породжують майже відчутне почуття, що ми живемо без коренів і впевненості серед сипучих пісків.

Тимчасовість можна відчути досить конкретно, якщо виміряти темп наших зв'язків і відносин. Хоча може бути важко довести, що ситуації швидше проходять через наш досвід, ніж раніше, можна розбити їх на компоненти і виміряти темп, при якому ці компоненти з'являються і зникають з нашого життя, – виміряти, іншими словами, тривалість відносин.

Зрозуміти концепцію тимчасовості нам допоможе, якщо ми будемо думати в термінах ідеї «обороту». У гастрономії, наприклад, молоко обертається швидше, ніж, скажімо, консервована спаржа. «Пропускна здатність» швидша. Уважний бізнесмен знає темп обороту кожного продаваного ним предмета і загальний темп для всього магазину. Він знає, що його темп обороту – ключовий показник нормального функціонування підприємства.

Ми можемо за аналогією думати про тимчасовість як швидкість обороту різних відносин в житті індивіда. Більш того, кожен з нас може бути охарактеризований в термінах цього темпу. Для деяких життя відзначене набагато більш повільним темпом обороту, ніж для інших. Люди минулого і сьогодення ведуть життя з відносно «повільною тимчасовістю» – їх відносини мають тенденцію тривати довго. Але люди майбутнього живуть в умовах «високої тимчасовості» – умови, за яких тривалість відносин скорочується, пропускна здатність відносин надзвичайно прискорена. У їхньому житті речі, місця, люди, ідеї і організаційні структури – все «витрачається» швидше.

Це безмірно впливає на їх відчуття реальності, їх почуття залученості і їх здатність – чи нездатність – справлятися з ситуаціями. Ця прискорена пропускна здатність у поєднанні зі зростаючою новизною і складністю в оточенні викликає сильне навантаження на здатність адаптуватися і створює небезпеку шоку майбутнього.

Якщо ми можемо показати, що наші відносини з зовнішнім світом стають все більш тимчасовими, ми маємо переконливий доказ для припущення, що потік ситуацій прискорюється. І ми можемо по-новому, проникливо, поглянути на себе і інших. Отже, давайте дослідимо життя в суспільстві з високим ступенем тимчасовості.

Тоффлер А. Футурошок. – СПб. : Лань, – 1997.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

АВТОРИ-УПОРЯДНИКИ:

В.М. Грубов
М.Г. Санакуєв

ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

ХРЕСТОМАТІЯ

Видається в авторській редакції.
За змістове наповнення, а також достовірність фактів, цитувань,
перекладу, підбірку творів, дотримання авторських прав та інше
несуть відповідальність лише автори/упорядники.

Шеф-редактор | Р. Ярошенко
Відповідальна за випуск | А. Іванова

Підписано до друку 08.12.2016 р.

Формат 84х108/32.

Ум. друк. арк. 11,5. Обл.-вид. арк. 10,5.

Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Білий Тигр» Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК № 4764 від 26.08.2014 р.

04209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-Б. тел. (044) 451-61-42; (099)
13-14-599. e-mail: ukr-press@ukr.net web: wt.co.u

